

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

***Όψεις της διαμάχης για την καθομιλουμένη γλώσσα στα χρόνια του
νεοελληνικού διαφωτισμού: Η περίπτωση του Κώδικα Οικονόμου***

ΠΑΠΑΔΕΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΟΥΥ:16517

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ ΝΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μετά την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω την κ. Νάσια Γιακωβάκη, η οποία μου πρότεινε να ενασχοληθώ με τον Κώδικα του Ιωάννη Οικονόμου, με καθοδήγησε με τις συμβουλές και τις υποδείξεις της, ενώ καλλιέργησε και το ενδιαφέρον μου για την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού, μέσα από μια σειρά μαθημάτων στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας.

Εκφράζω ευχαριστίες στην κ. Ρέα Δελβερούδη, για την πολύτιμη συνδρομή της στη διόρθωση και αναθεώρηση της εργασίας, καθώς και στον κ. Παντελή Λέκκα.

Στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη και στο εξυπηρετικό προσωπικό της, για την πρόσβαση σε πλήθος βιβλίων και περιοδικών.

Στον φίλο Γιώργο Μιχαηλίδη, για την απλόχερη βοήθεια του στη διόρθωση του τελικού κειμένου.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	4
Σύντομη ανασκόπηση της γλωσσικής διαμάχης την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού	7
Ο Κώδικας Οικονόμου.....	15
Ο Βηλαράς και ο κύκλος του	16
Η γεωγραφία του Κώδικα Οικονόμου.....	50
Τα πρόσωπα του Κώδικα Οικονόμου	54
Η οπτική Μοσχονά	61
Κριτική αποτίμηση της οπτικής Μοσχονά	67
Συμπεράσματα	71
Βιβλιογραφία	72

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ζήτημα της καθομιλουμένης γλώσσας και της στάσης απέναντι σε αυτήν αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της γλωσσικής διαμάχης την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η επιλογή της γλώσσας αποδείχτηκε ένα από τα πιο δυσεπίλυτα προβλήματα, που κλήθηκαν οι διανοούμενοι να λύσουν και οδήγησε πολλές φορές, σε σκληρές θεωρητικές συγκρούσεις. Στη συγκεκριμένη εργασία θα μας απασχολήσει κυρίως η περίπτωση των οπαδών της καθομιλουμένης ή διαφορετικά της δημώδους (η σημασία είναι ίδια, θα χρησιμοποιηθούν και οι δύο όροι) και πιο συγκεκριμένα ο κύκλος που διαμορφώθηκε γύρω από τον Ιωάννη Βηλαρά. Ως κύρια πηγή πληροφοριών για αυτόν τον κύκλο θεωρείται ο Κώδικας επιστολών του Ιωάννη Οικονόμου, ενός εκ των μελών αυτού του κύκλου. Ο συγκεκριμένος κώδικας επιστολών διασώθηκε σε χειρόγραφη μορφή και τυπώθηκε σε βιβλίο μόλις το 1964. Έκτοτε δεν τυπώθηκε πότε ξανά σε αυτούσια μορφή και παραμένει εδώ και πολλά χρόνια εξαντλημένος και δυσεύρετος.

Το 1981, αποσπάσματα του Κώδικα που αφορούσαν το ζήτημα της γλώσσας, μαζί με άλλα αντίστοιχα αποσπάσματα, κυκλοφόρησαν σε μορφή συλλογής υπό την επιμέλεια του Εμμανουήλ Μοσχονά, ο οποίος συνόδευσε το βιβλίο με έναν εκτενέστατο πρόλογο, όπου σχολίαζε το υλικό και το τοποθετούσε σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Ο τίτλος που επέλεξε ο Μοσχονάς για τη συλλογή ήταν *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή μέση οδό*, επιλέγοντας με αυτόν τον τρόπο να εντάξει του οπαδούς της δημώδους σε αντιδιαστολή με την περίπτωση του Κοραή.

Στη συγκεκριμένη εργασία θα προβούμε σε μία παρουσίαση της γλωσσικής διαμάχης κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, ώστε να σκιαγραφηθούν οι βασικές αντιλήψεις αλλά και οι πρωταγωνιστές του ζητήματος. Μετά από μια σύντομη εισαγωγή στον Κώδικα Οικονόμου θα προχωρήσουμε στην ανάγνωση του τμήματος του, που αφορά το ζήτημα της γλώσσας, προχωρώντας στη συγκέντρωση όλων των πληροφοριών που σχετίζονται με τη γλώσσα αλλά και στον σχολιασμό τους. Θα μας απασχολήσει το γεωγραφικό πλαίσιο των επιστολών αλλά και τα πρόσωπα αυτού του δικτύου αλληλογραφίας. Τέλος, θα επανέλθουμε στην περίπτωση του Μοσχονά, παρουσιάζοντας την οπτική του προλόγου του και στη συνέχεια θα προβούμε σε μια κριτική αποτίμηση της.

Προτού εισέλθουμε στο κυρίως θέμα, θα πρέπει περιληπτικά να αντιληφθούμε την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας ή μάλλον των ελληνικών γλωσσών. Με τον όρο ελληνικές γλώσσες δεν υπονοούμε τίποτε άλλο πέρα από το ότι η αρχαία ελληνική (με τις διάφορες μορφές που παίρνει ανά περίοδο και γεωγραφική περιοχή) είναι μια διαφορετική και ξεχωριστή γλώσσα από τη νέα ελληνική. Θα μπορούσαμε χονδρικά να ταυτίσουμε την αρχαία ελληνική με τη λόγια γλώσσα και τη νέα ελληνική με την καθομιλουμένη. Η απαρχή της διάστασης και διαφοροποίησης της λόγιας και της δημώδους εντοπίζεται

στον 1^ο αιώνα μ. Χ., με τη δεύτερη σοφιστική, όπου επιχειρείται μια τεχνητή αναβίωση της κλασσικής αττικής διαλέκτου, η οποία και επρόκειτο να επηρεάσει μεταγενέστερα και τη γλώσσα της Αγίας Γραφής και γενικότερα των χριστιανικών κειμένων¹. Οι διανοούμενοι ξεκινούν να περιφρονούν τη δημώδη και επιδιώκουν να μιμηθούν τους αρχαιότερους συγγραφείς στο ύφος².

Επιστρέφοντας στην καθομιλουμένη, η οποία παραμένει μία προφορική γλώσσα, συντελούνται μεγάλες αλλαγές στην προφορά από τον 4^ο αιώνα π. χ. μέχρι και τον 9^ο αιώνα μ. χ., ενώ όπως σημειώνει ο Mackridge, από τότε και μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η δημώδης υπέστη ελάχιστες αλλαγές³. Επιγραμματικά, ας αναφέρουμε ότι οι λόγιοι την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας ακολουθούν την πρακτική του εξαρχαισμού του γραπτού τους λόγου, μιμούμενοι αρχαίους συγγραφείς. Ήδη από τις απαρχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και με την άνθιση του βυζαντινού κλασικισμού τον 11^ο και τον 14^ο αιώνα μ. Χ., οι βυζαντινοί λόγιοι εφαρμόζουν έναν γλωσσικό αρχαισμό με πλήθος εκδοχών του να εμφανίζεται στον γραπτό λόγο⁴.

Μετά το οριστικό τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ως αποτέλεσμα της εμφάνισης του τυπωμένου βιβλίου δίνεται η δυνατότητα να εμφανιστούν κάποιες γραμματικές, οι οποίες θα χρησιμοποιηθούν κατά κόρον στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής. Τέτοιες γραμματικές ήταν η *επιτομή των οκτώ του λόγου μέρων* του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, που τυπώθηκε πρώτη φορά το 1476 και η τετράτομη Γραμματική του Θεόδωρου Γαζή, που τυπώθηκε πρώτη φορά το 1495⁵. Οι γραμματικές αυτές αποτέλεσαν τη βάση της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής και χρησιμοποιήθηκαν στην παιδεία μέχρι και τα χρόνια του νεοελληνικού διαφωτισμού. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η παιδεία στα χρόνια της τουρκοκρατίας βρισκόταν υπό την επίβλεψη του ανώτερου πολιτικού θεσμού του υπόδουλου γένους, δηλαδή του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Η μόρφωση βασιζόταν πάνω στα χριστιανικά κείμενα, επομένως οι λόγιοι διδάσκονταν στην ουσία την αρχαϊκή γλώσσα της Αγίας Γραφής.

Η καθομιλουμένη θα αποτυπωθεί για πρώτη φορά και σε γραπτή μορφή. Επιγραμματικά, ας σημειώσουμε την κρητική και την κυπριακή λογοτεχνία, οι οποίες θα δώσουν κείμενα γραμμένα στη δημώδη και ας θυμηθούμε ότι και τα δύο γεωγραφικά

¹ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σελ.96.

² Στο ίδιο, σελ.96.

³ Στο ίδιο, σελ.96-97.

⁴ Α. Φ. Χριστίδης "Εισαγωγή" στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 915.

⁵ Ελένη Καραντζόλα, "Από τον Ουμανισμό στον Διαφωτισμό Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και της γραμματικής της" στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, σελ. 929.

διαμερίσματα του ελληνισμού βρίσκονται υπό βενετική κυριαρχία, κάτι το οποίο φαίνεται να παίζει ιδιαίτερα καθοριστικό ρόλο ⁶. Αξιοσημείωτες και κάποιες προσπάθειες, όπως του Νικόλαου Σοφιανού να καταρτίσει εκπαιδευτικό πρόγραμμα βασισμένο στην καθομιλουμένη ⁷, όσο και την απόπειρα του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Κύριλλου του Α', να τυπώσει μία ολοκληρωμένη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημώδη ελληνική⁸. Ας αναλογιστούμε ότι και σε αυτές τις δύο περιπτώσεις η τάση για ενασχόληση με την καθομιλουμένη γλώσσα προέρχεται από την Ευρώπη, κάτι το οποίο ίσως δείχνει μια πρώιμη επιρροή στον ελληνορθόδοξο κόσμο, από τις αλλαγές που συντελούνται στη Δυτική Ευρώπη με την εγκατάλειψη της λατινικής και τη σταδιακή καθιέρωση των ευρωπαϊκών γλωσσών.

Εισερχόμαστε πλέον στη χρονική περίοδο, όπου έχει καθιερωθεί να ονομάζεται Διαφωτισμός. Η καθιέρωση των ευρωπαϊκών γλωσσών στη Δυτική Ευρώπη έχει ολοκληρωθεί, ενώ η έκφανση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα καλείται να λύσει ένα ζήτημα, αυτό της αναντιστοιχίας της προφορικής και της μέχρι τότε καθιερωμένης γραπτής γλώσσας. Σημαντικότατο ρόλο στη δημιουργία της δυναμικής, που θα ανακινήσει το ζήτημα της γλώσσας, παίζει η τυπογραφία. Η Νάσια Γιακωβάκη σημειώνει ότι η έκρηξη των εκδόσεων, η άρση της λογοκρισίας, τα πνευματικά δικαιώματα, η άνοδος των εφημερίδων και του περιοδικού τύπου, η εμφάνιση νέων ειδών λόγου που συνδέονται με την τυπογραφία, όπως το μυθιστόρημα, αλλά και γενικότερα η αναγνωστική επανάσταση του 18^{ου} αιώνα, με την είσοδο του βιβλίου στην ανθρώπινη καθημερινότητα και τη δημιουργία ενός αναγνωστικού κοινού, που παίζει έναν σημαντικό ρόλο ως οικονομικός και πολιτικός παράγοντας, θα δρομολογήσουν τις εξελίξεις υπέρ των εθνικών γλωσσών⁹. Η ελληνική βιβλιοπαραγωγή της εποχής, που συμπεριλαμβάνει ήδη μακρόβιες εκδοτικές επιχειρήσεις, η συνδρομητική μέθοδος και η εμφάνιση μιας ομάδας επαγγελματιών του βιβλίου, καταδεικνύουν τις αλλαγές που συντελούνται στον ελληνικό χώρο¹⁰.

⁶ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.97-98.

⁷ Στο ίδιο, σελ.98-99.

⁸ Στο ίδιο, σελ.100.

⁹ Νάσια Γιακωβάκη, "Καθομιλουμένη και τυπογραφία: όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18^ο αιώνα" στο *Χρήσεις της γλώσσας*, Εταιρία σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 2005, σελ.198.

¹⁰ Στο ίδιο, σελ.199.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΔΙΑΜΑΧΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Προχωρώντας σε μία συνοπτική παρουσίαση των γλωσσικών ερίδων την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού θα χρησιμοποιήσουμε τη χρονική ομαδοποίηση του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, με την οποία ταξινομεί τους διαφωτιστές διανοούμενους σε τρεις γενεές¹¹.

Στην πρώτη γενιά κατατάσσουμε τον Πατριάρχη του νεοελληνικού διαφωτισμού Ευγένιο Βούλγαρη και τον αντίπαλό του στις γλωσσικές απόψεις, Ιώσηπο Μοισιόδακα. Η έναρξη της γλωσσικής διαμάχης τοποθετείται το έτος 1766, όπου ο Βούλγαρης στον πρόλογο της *Λογικής* του υποστήριξε ότι για τη μελέτη της φιλοσοφίας είναι απαραίτητη η γνώση αρχαίων ελληνικών¹². Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, ο Βούλγαρης θεωρούσε ότι η δημώδης δεν είχε καλλιεργηθεί αρκετά, ώστε να μπορεί να εκφράσει τα υψηλά νοήματα της φιλοσοφίας, και με αυτόν τον τρόπο ο πρωτοπόρος διανοητής υιοθέτησε ένα ιδιότυπο αριστοκρατικό χαρακτήρα στον Διαφωτισμό του¹³. Πάντως, παρόλο που συνέγραψε τη *Λογική* του στα αρχαία ελληνικά, χρησιμοποίησε και τη δημώδη γλώσσα στη μετάφραση του *Μέμνωνος* του Βολταίρου, σημάδι ότι σε θέματα που δεν τα θεωρούσε αρκετά σοβαρά χρησιμοποιούσε την καθομιλουμένη¹⁴.

Στον γλωσσικό αντίποδα του Βούλγαρη διασταυρωνόμαστε με το έργο του Ιώσηπου Μοισιόδακα. Ο Μοισιόδαξ, πέντε χρόνια πριν τη *Λογική* του Βούλγαρη, δηλαδή το 1761, προβαίνει σε αυτό που η Νάσια Γιακωβάκη εντόπισε ως την παλαιότερη δημόσια κοινοποιημένη υπεράσπιση της καθομιλουμένης ελληνικής γλώσσας¹⁵. Πρόκειται για τον πρόλογο στη μετάφραση του βιβλίου του Ludovico Muratori, *La filosofia morale esposta e propostia ai giovani*, όπου ο Μοισιόδαξ τονίζει ότι το κοινό ύφος είναι γλαφυρό και ευφραδές, επιτίθεται στη χρήση αρχαίας ελληνικής και στο ανάμικτο μακαρονιστικό ύφος, όμως, τονίζει ότι η προφορική χρήζει καθαρισμού από ξένες λέξεις αλλά και επινόησης νέων λέξεων, ώστε να γίνει κατάλληλο εργαλείο χρήσης στον γραπτό λόγο¹⁶. Ο Μοισιόδαξ, το 1779, θα προβεί και σε κριτική της νεότερης ελληνικής εκπαίδευσης στο έργο του *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, όπου θα κριτικάρει τον τρόπο εκμάθησης του λεξιλογίου της αρχαίας ελληνικής μέσω δήθεν συνωνύμων από την αρχαία και θα τονίσει ότι η αρχαία γλώσσα θα πρέπει να διδάσκεται με παραπομπές από

¹¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σελ.76-77.

¹² Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.117.

¹³ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.76-77.

¹⁴ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.120.

¹⁵ Νάσια Γιακωβάκη, "Καθομιλουμένη και τυπογραφεία: όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18° αιώνα" στο *Χρήσεις της γλώσσας*, σελ.176.

¹⁶ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.122.

το λεξιλόγιο της καθομιλουμένης¹⁷. Το 1781 στο έργο του *Θεωρία της γεωγραφίας*, ο Μοισιόδαξ, απαντώντας στην ουσία στον Βούλγαρη, θα δηλώσει ότι η αλήθεια είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους και σε όλες τις γλώσσες και δεν είναι προσδεμένη στην αρχαία ελληνική, ενώ θα αιτιολογήσει τη χρήση της καθομιλουμένης δηλώνοντας ότι οι διανοούμενοι θα πρέπει να μεταχειρίζονται μια ευκολονόητη γλώσσα, για λόγους σαφήνειας¹⁸.

Περνώντας στη δεύτερη γενιά του νεοελληνικού διαφωτισμού θα συναντήσουμε την περίπτωση του Δημήτριου Καταρτζή. Πρόκειται για τον πιο λαμπρό εκπρόσωπο του Φαναριώτικου Διαφωτισμού, ο οποίος και στο γλωσσικό ζήτημα θα συνέχιζε στον δρόμο που χάραξε ο Μοισιόδαξ. Για τον Καταρτζή, η ακατανόητη γλώσσα του νεοαριστοτελικού υπομνηματισμού πρέπει να εγκαταλειφθεί και να αντικατασταθεί από τη ρωμαϊκή γλώσσα, δηλαδή τη γλώσσα των απογόνων των χριστιανών Ρωμαίων της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή των σύγχρονων Ελλήνων¹⁹. Σε προσχέδιο των γλωσσικών του απόψεων, το 1783, ο Καταρτζής θα δηλώσει ότι η ρωμαϊκή γλώσσα, όταν γράφεται με τον τρόπο που μιλιέται είναι μελωδική και ποιητική στο ρυθμό, διαθέτει ρυθμό και πειθώ και είναι εξίσου καλή, τόσο συγκρινόμενη με την αρχαία, όσο και με τις υπόλοιπες γλώσσες, επομένως είναι γενική ανάγκη του έθνους να γράφονται τα βιβλία του σε αυτήν τη γλώσσα²⁰.

Ανάμεσα στο 1784 και 1788 ο Καταρτζής θα συγγράψει μία *Γραμματική της ρωμαϊκής ή φυσικής γλώσσας*, όπου θα ξεκαθαρίσει ότι τα ελληνικά, δηλαδή τα αρχαία, και τα ρωμαϊκά είναι δύο διαφορετικές γλώσσες, ενώ ασκώντας κριτική στον γλωσσικό μακαρονισμό, θα δηλώσει ότι παρότι τα ρωμαϊκά προέρχονται από τα αρχαία ελληνικά, η προφορά τους έχει αλλάξει από την αρχαία και όσοι μεταφέρουν αρχαίους τύπους στη νεότερη γλώσσα, δίχως να τους προσαρμόζουν στη φωνολογία της, στην ουσία την καταστρέφουν²¹. Για τον Καταρτζή, η γλώσσα είναι απλά ένα όργανο για τη μετάδοση της γνώσης, επομένως με τη μεθοδική καταγραφή των γραμματικών κανόνων της φυσικής γλώσσας και με την καλλιέργεια της από τους διανοούμενους, η κοινή γλώσσα θα γινόταν ένα εργαλείο πολιτισμικής προόδου, που θα απελευθέρωνε το υπόδουλο γένος από τη σχολαστική διδασκαλία μιας νεκρής γλώσσας και από τις συνακόλουθες πρακτικές δυσκολίες στην εκμάθηση²². Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι συμπυκνώνεται η γλωσσική διδασκαλία του Καταρτζή.

Ο Καταρτζής δεν είδε κάποιο γλωσσικό του σύγγραμμα τυπωμένο παρότι τα περισσότερα συγγράμματα του κυκλοφορούσαν σε ευρεία κλίμακα, με τη μορφή χειρόγραφων. Την

¹⁷ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.123.

¹⁸ Στο ίδιο, σελ.123.

¹⁹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.205.

²⁰ Στο ίδιο, σελ.205-206.

²¹ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.129-131.

²² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.206.

πρακτική εφαρμογή των γλωσσικών του απόψεων επρόκειτο να την εκφράσουν δημόσια οι μαθητές του Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς. Κομβικό σημείο είναι η κυκλοφορία του κοινού τους πονήματος, της *Γεωγραφίας Νεωτερικής*, το 1791. Κεντρικό σημείο της επιχειρηματολογίας τους είναι ότι η δημόδης ελληνική δεν χρειάζεται εμπλουτισμό από αρχαϊκούς γραμματικούς κανόνες, καθώς είναι από μόνη της ένα πολύ καλό περιγραφικό όργανο, ενώ εάν οι νεότεροι Έλληνες θέλουν να μιμηθούν τους αρχαίους, τότε πρέπει να καλλιεργήσουν την καθομιλούμενη τους για κάθε γραπτή χρήση, όπως έχουν κάνει όλα τα πολιτισμένα έθνη, αλλά και να κάνουν ευρύτερη την πρόσβαση στην παιδεία μέσα από τη χρήση της απλής γλώσσας²³.

Οι δύο στοχαστές θα συνεχίσουν το έργο τους με μεταφράσεις στην καθομιλούμενη διαφόρων ευρωπαϊών φιλοσόφων, υλοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τις παλαιότερες προτροπές του Καταρτζή για μετάφραση ευρωπαϊών στοχαστών. Ο Δανιήλ Φιλιππίδης θα προβεί σε μετάφραση της *Λογικής* του Γάλλου φιλοσόφου Etienne de Condillac, το 1801. Η μετάφραση αυτή είναι απόλυτα πρωτοποριακή και δείχνει τη διάχυση των Ιδεών στον ευρωπαϊκό χώρο και στην προκειμένη περίπτωση και στον ελληνορθόδοξο κόσμο, ενώ η πρωτοτυπία της φαίνεται στο ότι η ελληνική μετάφραση προηγείται της αντίστοιχης ρωσικής κατά τέσσερα έτη (1805) και της αντίστοιχης αγγλικής κατά οκτώ έτη (1809)²⁴. Στα συνοδευτικά στη μετάφραση κείμενα του Φιλιππίδη αναπτύσσονται περισσότερο οι γλωσσικές του πεποιθήσεις. Ο ίδιος προχωρεί ακόμα περισσότερο από την επιχειρηματολογία του Καταρτζή, καθώς δίνει έμφαση στο ρόλο της μητρικής γλώσσας στη συγκρότηση και όχι μόνο στη μετάδοση της σκέψης, ενώ εισηγείται μια νέα προσέγγιση στη διδασκαλία της καθομιλούμενης στα μικρά παιδιά, η οποία βασίζεται πάνω στη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών και στην προσπάθεια να συνειδητοποιήσουν την ίδια τους τη γλώσσα²⁵.

Σε αντίστοιχη κλίμακα βρίσκεται και η μετάφραση του Γρηγόριου Κωνσταντά στο *Στοιχεία Φιλοσοφίας* του Giovanni Soave, το 1804. Με μια οξεία κριτική στη σχολαστική παιδεία και στην διδασκαλία αρχαίων ελληνικών στους νεαρούς μαθητές, θα απαντήσει σε όσους επιμένουν στη συγγραφή βιβλίων σε αρχαία γλώσσα, με το μεταφραστικό του έργο, όπου θα δείξει, πως προσαρμόζονται τεχνικοί όροι από την αρχαία και τις ξένες γλώσσες στους κανόνες που προκύπτουν από την φύση της καθομιλούμενης γλώσσας²⁶.

Πλέον περνάμε στην Τρίτη και τελευταία γενιά των στοχαστών του νεοελληνικού διαφωτισμού. Κεντρικό πρόσωπο σε αυτήν την χρονική στιγμή αναδεικνύεται ο Αδαμάντιος Κοραής. Η γλωσσική του θεωρία έμελλε να γίνει η αιτία για μερικές από τις πιο σκληρές συγκρούσεις μεταξύ των διανοουμένων στην περίοδο που μας απασχολεί.

²³ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.133-134.

²⁴ Νάσια Γιακωβάκη, "Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ Μια Λογική για την γλώσσα" στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Κότινος, Αθήνα 2004, σελ.419.

²⁵ Στο ίδιο, σελ.435-437.

²⁶ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.137-138.

Η γλώσσα στο έργο του Κοραή είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτισμική ανασυγκρότηση, ενώ η έμφαση σε αυτήν προκύπτει από την πρακτική της σημασία στην εκπαίδευση, αλλά και από τη θεωρητική σημασία που της απέδιδαν η γνωσιολογία του Διαφωτισμού και η θεωρία της Ιδεολογίας²⁷. Για να είναι επιτυχής η πνευματική ανανέωση του έθνους, θα πρέπει και η γλώσσα της παιδείας να είναι κατανοητή σε όσους έχουν τη νέα ελληνική ως μητρική αλλά και ταυτόχρονα, θα πρέπει η γλώσσα να καθαριστεί από τους χυδαϊσμούς, από τους σολοικισμούς και τις ξένες προσμίξεις, ώστε να γίνει φανερή η συνέχεια μεταξύ αρχαίας και νέας ελληνικής²⁸.

Ο Κοραής, με εξαίρεση κάποια λεξικά, δεν συνέγραψε κάποιο συγκεκριμένο δοκίμιο για την γλώσσα. Για αυτόν η ελληνική γλώσσα εκβαρβαρίστηκε λόγω της ξένης κατοχής, και ως απόδειξη αυτού σημείωνε την φτώχεια της σε λέξεις και το πλήθος λέξεων που ήταν νοθευμένες από τις γλώσσες των κατακτητών²⁹. Ως αντιστάθμισμα θα προτείνει στους οπαδούς του την Ιδέα της μέσης οδού, μεταξύ των άκρων του αρχαϊσμού και της καθομιλουμένης³⁰.

Για να αντιληφθούμε καλύτερα την γλωσσική θεωρία του Κοραή πρέπει να σημειώσουμε τις βασικές αρχές της. Η λατρεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και πνεύματος, και πιο συγκεκριμένα της κλασσικής δημοκρατικής Αθήνας, είναι ένα βασικό γνώρισμα της σκέψης του Κοραή και ένα κοινό γνώρισμα σε όλους τους δημοκράτες διαφωτιστές της εποχής³¹. Η παρακμή της αρχαίας γλώσσας οφείλεται στην άγνοια και τον σκοταδισμό που επήλθαν λόγω της απουσίας της δημοκρατίας, ως αποτέλεσμα της ξένης κυριαρχίας, τόσο των Ρωμαίων, όσο και του ανατολικού δεσποτισμού του Βυζαντίου (άρα και του Πατριαρχείου) και των Οθωμανών³².

Ο Κοραής επηρεασμένος από τις απόψεις φιλοσόφων, όπως ο Condillac, θεωρούσε ότι υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση μεταξύ λόγου και σκέψης και ότι η γλώσσα, σε μεγάλο βαθμό, καθορίζει τον εθνικό χαρακτήρα³³. Άρα, για να αλλάξει ο χαρακτήρας των Ελλήνων, για να σταματήσουν να θυμίζουν περισσότερο τους Τούρκους στα ήθη τους και για να προσεγγίσουν ξανά το αρχαίο δημοκρατικό ιδεώδες, για να μπορέσουν να μετεξελιχθούν σε σύγχρονο έθνος που θα συγκαταλέγεται επάξια ανάμεσα στα πολιτισμένα έθνη και για να αποκτήσουν ελευθερία και πνευματική αναγέννηση, θα πρέπει να αναμορφώσουν την γλώσσα τους.

Ο Κοραής, βεβαίως, γνωρίζει ότι είναι αδύνατη η ανάσταση της αρχαίας γλώσσας και θα υπερασπίσει την δημώδη γλώσσα, τόσο απέναντι στους αρχαϊστές, όσο και απέναντι

²⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.398.

²⁸ Στο ίδιο, σελ.398.

²⁹ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.143-144.

³⁰ Στο ίδιο, σελ.144.

³¹ Στο ίδιο, σελ.145.

³² Στο ίδιο, σελ.145.

³³ Στο ίδιο, σελ.146.

στον γλωσσικό μακαρονισμό, ενώ θα προκρίνει τη χρήση της και στην παιδεία³⁴. Όμως, ταυτόχρονα, επιδίωκε ένα συμβιβασμό μεταξύ της αρχαίας και της νέας γλώσσας. Η γλωσσική του διόρθωση βασίστηκε πάρα πολύ στις λέξεις και στον καθαρισμό με βάση αρχαίες λέξεις ή στην αντικατάστασή τους, ενώ απέφευγε να χρησιμοποιεί αρχαίους ελληνικούς γραμματικούς τύπους (με κάποιες εξαιρέσεις)³⁵. Με αυτόν τον τρόπο ξεχωρίζει και η γλώσσα του, η οποία και δεν ταυτίζεται με την κλασσική εξαρχαϊσμένη γλώσσα, που συνήθιζε να αναμειγνύει την αρχαία γραμματική με την καθομιλούμενη.

Ο ίδιος ο Κοραής, πάντως, θα ασκήσει κριτική στον εξαρχαϊσμό της γλώσσας, δηλαδή την ανάμιξη της τυπολογίας της αρχαίας με την καθομιλούμενη, και μάλιστα θα εφεύρει και τον όρο μακαρονισμός για την ερμαφρόδιτη, όπως την αποκαλεί, γλώσσα³⁶. Ορισμένες γλωσσικές αντιλήψεις του Κοραή ίσως είναι λαθεμένες και υπερβολικές για τα σημερινά δεδομένα, όμως, θα πρέπει να κρίνονται με βάση την ιστορική περίοδο και συγκυρία όπου εκφράστηκαν. Οι κριτικές που ασκήθηκαν απέναντι στον Κοραή κατά τον 20^ο αιώνα από δημοτικιστές και μαρξιστές αγνοούσαν ή δεν έδιναν βάση στις πολιτικές του ιδέες, ενώ η κριτική γινόταν με βάση τα εκάστοτε δεδομένα και όχι με βάση τις συνθήκες της εποχής του Κοραή. Σαφώς και μπορεί να γίνει κριτική στο γλωσσικό σύστημα του Κοραή, τόσο για το ότι είναι αδύνατον να ανασυσταθεί μια γλώσσα με τον τρόπο που οραματιζόταν³⁷, όσο και για το ότι επέδειξε κάποια αδιαφορία για πτυχές της λαϊκής κουλτούρας, όπως τα δημοτικά τραγούδια³⁸. Όπως παρατηρεί η Ρέα Δελβερούδη (και παραθέτει ο Mackridge), ο Κοραής δεν επηρεάστηκε από το παράδειγμα της γαλλικής γλώσσας και της απελευθέρωσης της από τα λατινικά, αλλά έδινε έμφαση στη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα³⁹. Βέβαια, η επιλογή του Κοραή για τη συνέχεια της γλώσσας εκφράζει στην ουσία της ένα πολιτικό επίδικο, καθώς θέλει να μεταβιβάσει στη συλλογική μνήμη των υπόδουλων Ελλήνων την δημοκρατική πτυχή της αρχαιότητας, με στόχο την διαμόρφωση της συνείδησης, που θα οδηγήσει στην ελευθερία από τον ξένο και εγχώριο ζυγό. Όσο για την ενδιαφέρουσα αντιπαραβολή του Κοραή με τον Vuk Karadzic και την μεταρρύθμιση της σερβικής λόγιας γλώσσας, ο Mackridge πολύ σωστά σημειώνει, ότι η Σέρβοι δεν διέθεταν μία αρχαία παγκοσμίως παινεμένη γλώσσα, επομένως μπορούσαν πιο εύκολα να αναζητήσουν τη λύση στη δημώδη γλώσσα⁴⁰.

Μπορούμε τώρα να αναφερθούμε στους γλωσσικούς αντιπάλους του Κοραή. Θα ξεκινήσουμε από τους αρχαϊστές, δηλαδή τους οπαδούς της αρχαίας γλώσσας και της

³⁴ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.148-149.

³⁵ Στο ίδιο, σελ.157-158.

³⁶ Ρέα Δελβερούδη, "Από την μιζοβάρβαρον στην καθαρεύουσα: Η διαμόρφωση ενός όρου" στο *Θέρμη και φως Licht und Warme*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.354.

³⁷ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.160.

³⁸ Στο ίδιο, σελ.162.

³⁹ Στο ίδιο, σελ.161.

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ.162.

αναβίωσής της. Θα επιλέξουμε να παρουσιάσουμε τον πιο γνωστό εκπρόσωπό τους, τον Νεόφυτο Δούκα. Ο Δούκας θεωρεί ότι πρέπει να αναστηθεί η αρχαία ελληνική γλώσσα, με απώτερο σκοπό να παράγει περισσότερους Έλληνες μέσα από τη διάδοση της αρχαίας γλώσσας⁴¹. Ο Δούκας, σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, είναι ο πρώτος ρομαντικός εθνικιστής στον χώρο των Βαλκανίων, ο οποίος και θεωρεί ότι Έλληνας είναι αυτός ο οποίος είναι προσκολλημένος στην ελληνική γλώσσα και στον ελληνικό πολιτισμό, ακόμα και στην περίπτωση που η ελληνική δεν είναι μητρική του γλώσσα⁴². Για τον Δούκα δεν αρκούσε στο να χαρακτηριστεί κάποιος ως Έλληνας μόνο το γεγονός ότι ήταν φυσικός ομιλητής της ελληνικής, αλλά το πιο σημαντικό ήταν να αποδεικνύει με τις πράξεις του και με την προσήλωσή του στην ελληνική παιδεία και αρετή ότι μπορεί να κατέχει αυτόν τον τίτλο, ακόμα και εάν δεν ήταν τα ελληνικά η μητρική του γλώσσα⁴³. Στόχος του Δούκα ήταν όλοι οι Ορθόδοξοι χριστιανοί των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, ανεξαρτήτως γλώσσας, να διδαχτούν την αρχαία ελληνική, ώστε να γίνουν Έλληνες⁴⁴.

Η αντίληψη του Δούκα για τη γλώσσα είναι εντελώς μεταφυσική, καθώς δείχνει να τον ενδιαφέρει, σε πολλές περιπτώσεις, περισσότερο η μορφή της γλώσσας παρά το περιεχόμενο⁴⁵. Ο ίδιος ήταν κληρικός, όμως μας εκπλήσσει με την προσήλωση του στην ελληνική αρχαιότητα, όπως φαίνεται και από το πλούσιο εκδοτικό του πρόγραμμα που βασίστηκε πάνω σε πεζά κείμενα της κλασσικής Αθήνας και του αττικισμού⁴⁶. Με τον Κοραή και τους οπαδούς του θα συγκρουστεί σκληρά, μέσω άκρως επιθετικών φυλλαδίων, από το 1808 έως το 1815⁴⁷.

Παρ' όλη την προφανή υπερβολή του γλωσσικού του εγχειρήματος και την εντελώς λαθεμένη του άποψη στο ζήτημα της γλώσσας, θα ήταν άδικο ο Δούκας να χαρακτηριστεί ως αντιδιαφωτιστής. Ο ίδιος πίστευε με πάθος στην έννοια της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της ισότητας. Το 1812 σε ανοιχτή επιστολή προς τους Ηγεμόνες της Βλαχίας θα τους ζητήσει να απελευθερωθούν οι Αθίγγανοι από την δουλεία, ενώ το 1817 κατηγορήσε τους Φαναριώτες για απόπειρα εναντίον της ζωής του, επειδή θεώρησαν απειλητικό το ότι μόρφωνε τους Δάκες (Ρουμάνους)⁴⁸. Αξίζει να αναφερθεί ότι το 1818 το Πατριαρχείο θα καταδικάσει το έργο του Δούκα *Αισχίνου Διάλογοι*⁴⁹.

⁴¹ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.170.

⁴² Στο ίδιο, σελ.71-72.

⁴³ Στο ίδιο, σελ.81.

⁴⁴ Στο ίδιο, σελ.79.

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ.171.

⁴⁶ Στο ίδιο, σελ.170.

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ.172.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ.111.

⁴⁹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.448.

Ο μεγαλύτερος αντίπαλος του Κοραή, γλωσσικά και πολιτικά, ήταν ο Παναγιώτης Κοδρικάς. Η κόντρα τους θα διαρκέσει χονδρικά από το 1804 μέχρι και την έναρξη της ελληνικής επανάστασης. Στο βιβλίο του, *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, θα υπερασπιστεί τη γλώσσα της τότε ελληνικής άρχουσας τάξης, δηλαδή τη γλώσσα του Πατριαρχείου και των Φαναριωτών, την οποία αποκαλεί Κοινή Γλώσσα, και την οποία ξεχωρίζει τόσο από τις δημοτικές διαλέκτους, δηλαδή τις ποικιλίες της δημώδους, όσο και από τη διορθωμένη γλώσσα του Κοραή⁵⁰.

Ο Κοδρικάς ανήκει στη Φαναριώτικη αριστοκρατία και έχει στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Στην πραγματικότητα η γλώσσα του δεν διαφέρει πολύ από τη γλώσσα του Κοραή. Η διαμάχη είναι περισσότερο πολιτική, καθώς ο Κοδρικάς εμφανίζεται ως υπερασπιστής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, οικτρίζοντας τις απόψεις του Κοραή περί επανάστασης, ισονομίας και δημοκρατίας, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η Οθωμανική εξουσία δεν χρειαζόταν να ανατραπεί, ενώ και στην περίπτωση που ανατρεπόταν, τη θέση των Οθωμανών θα την αναλάμβαναν οι Φαναριώτες και το Πατριαρχείο⁵¹.

Ο Κοδρικάς είχε διαφωτιστικό παρελθόν, καθώς είχε μεταφράσει την αστρονομία του Fontenelle, βιβλίο που σύμφωνα με μαρτυρία καταδικάστηκε από το Πατριαρχείο⁵². Ο ίδιος θα μπορούσε να λεχθεί ότι ήθελε έναν ελεγχόμενο Διαφωτισμό, όπου οι παραδοσιακές ελίτ θα διατηρούσαν την εξουσία τους. Για αυτό τον λόγο εχθρευόταν βαθύτατα τον Κοραή και τον φιλελευθερισμό του. Η γλωσσική διαπάλη τους είναι περισσότερο μια πολιτική διαπάλη, που αφορά το εάν οι Έλληνες θα έχουν ένα δημοκρατικό ή ολιγαρχικό καθεστώς.

Η τελευταία γλωσσική παράταξη είναι οι υποστηρικτές της δημώδους γλώσσας. Οι πιο γνωστοί είναι ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο Ιωάννης Βηλαράς και ο Αθανάσιος Ψαλίδας. Στην περίπτωση του Χριστόπουλου έχουμε έναν Φαναριώτη ποιητή, ο οποίος το 1811 με τη συλλογή ποιημάτων του *Λυρικά*, προχωρεί περισσότερο σε μία άσκηση ύφους στη δημώδη γλώσσα, με στόχο να καταδείξει την αρμονία της δημώδους γλώσσας⁵³. Είχε προηγηθεί το 1805, η *Γραμματική της αιολοδωρικής, ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*, στην οποία προσπαθεί να αποδείξει ότι η σημερινή δημώδης ελληνική γλώσσα είναι στη βάση της η αιολοδωρική διάλεκτος της αρχαίας ελληνικής⁵⁴. Η θεωρία αυτή του Χριστόπουλου είναι εντελώς λανθασμένη και περισσότερο δείχνει μια προσπάθεια του να καταδείξει την αρχαία καταγωγή της δημώδους, ως απάντηση σε αυτούς που την κατηγορούν ως βάρβαρη⁵⁵.

⁵⁰ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.178.

⁵¹ Στο ίδιο, σελ.181-182.

⁵² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.445.

⁵³ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.187-188.

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ.188.

⁵⁵ Στο ίδιο, σελ.189.

Ο Ιωάννης Βηλαράς είναι γιατρός και ποιητής και ίσως ο πιο γνωστός οπαδός της καθομιλουμένης σε αυτήν τη φάση του Διαφωτισμού. Μαζί με τον Αθανάσιο Ψαλίδα συγκροτούν έναν κύκλο από οπαδούς της δημώδους στον καθαρά ελληνικό χώρο. Ο Βηλαράς το 1814 θα εκδώσει τη *Ρωμείκη Γλώσσα*, το μόνο τυπωμένο ντοκουμέντο των οπαδών της δημώδους. Ένα κοινό συγγραφικό πόνημα με τον Αθανάσιο Ψαλίδα επρόκειτο να τυπωθεί το 1820, αλλά η πολιορκία των Ιωαννίνων από τα Οθωμανικά στρατεύματα και η συνακόλουθη φυγή τους ακύρωσε το εγχείρημά τους, το οποίο επρόκειτο να ονομαστεί *Γραφές ενός Ρομηνού προς έναν Ρομηνό για τη γλώσσα τους*⁵⁶. Η καλύτερη πηγή για τις γλωσσικές τους απόψεις είναι ο Κώδικας επιστολών του Ιωάννη Οικονόμου, ενός Λαρισινού φίλου και ομοϊδεάτη τους στο γλωσσικό, ο οποίος διέσωσε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της αλληλογραφίας μεταξύ των σημαντικότερων οπαδών της δημώδους.

Επειδή ο Κώδικας αυτός είναι το κυρίως θέμα της εργασίας δεν θα γράψουμε πολλά εδώ για τις απόψεις του κύκλου αυτού. Θα σημειώσουμε μονάχα ότι βασικό στοιχείο της επιχειρηματολογίας τους είναι ότι ο σκοπός της γλώσσας είναι πρακτικός και συνίσταται στην έκφραση ιδεών, ότι όσο πιο συνηθισμένη και κατανοητή είναι η γραπτή γλώσσα τόσο πιο χρήσιμη είναι και ότι η πιο συνηθισμένη και εύκολη γλώσσα είναι αυτή που γράφεται και διαβάζεται όπως ακριβώς μιλιέται⁵⁷. Λογική συνέπεια των παραπάνω είναι η υιοθέτηση της δημώδους και η γραφή της σε φωνητική ορθογραφία, δηλαδή να γράφεται όπως ακριβώς προφέρεται δίχως την παραδοσιακή ορθογραφία. Ας σημειώσουμε, επίσης, μία διαφαινόμενη ρομαντική τάση στο έργο του Βηλαρά και του Ψαλίδα, με μία εξιδανίκευση της φύσης και γενικότερα της φυσικότητας, έναντι του νεοκλασικού Διαφωτισμού του Κοραή που προκρίνει την αρχαία τέχνη και κουλτούρα⁵⁸. Οι σχέσεις μεταξύ του Κοραή και των οπαδών της Δημώδους δεν ήταν φιλικές, αλλά ούτε έφτασαν σε ανοιχτή αντιπαράθεση, όμως αυτό είναι κάτι που θα δούμε καλύτερα μέσα από τον Κώδικα Οικονόμου.

⁵⁶ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.193.

⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.195.

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ.194-196.

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ο Κώδικας επιστολών του Ιωάννη Οικονόμου είναι μία μεγάλη συλλογή επιστολών, η οποία και καλύπτει τη χρονική περίοδο 1759-1824. Τα γράμματα ανήκουν σε πλήθος ανθρώπων και καλύπτουν μία μεγάλη θεματολογία. Οι επιστολές αυτές συγκεντρώθηκαν από τον Ιωάννη Οικονόμου, ο οποίος τις αντέγραψε σε μορφή βιβλίου, το οποίο εκδόθηκε σε μορφή βιβλίου μόλις το 1964. Δεν σχετίζονται όλες οι επιστολές με το πρόσωπο του Ιωάννη Οικονόμου, ενώ πολλές από αυτές ανήκουν σε γνωστούς λόγιους του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η δομή του βιβλίου είναι χωρισμένη σε θεματικές ενότητες, οι οποίες είναι *η παιδεία στη Θεσσαλία, η αντίθεση Εκκλησίας και συντεχνιών στη Λάρισα, η ενότητα με τίτλο ο Βηλαράς στη Λάρισα, η επανάσταση του εικοσιένα και η τελευταία που τιτλοφορείται ως εκκλησιαστικά θέματα και άλλα*. Εμάς θα μας απασχολήσει η ενότητα *ο Βηλαράς στη Λάρισα*, που θεωρείται ως η σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για τον κύκλο των οπαδών της δημώδους. Θα προσπαθήσουμε να αποδελτιώσουμε τις σημαντικές πληροφορίες που περιέχει η αλληλογραφία, μένοντας πιστοί σε ότι διαβάζουμε και προσθέτοντας τους απαραίτητους σχολιασμούς.

Πριν ξεκινήσουμε την ερευνά μας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Βηλαράς είναι γιατρός του Βελή Πασά και τον ακολουθεί την περίοδο που βρίσκεται στη Θεσσαλία. Φτάνει στη Λάρισα το 1812 και επιστρέφει στα Ιωάννινα το 1816. Λόγω της παραμονής του στη Λάρισα προκύπτει ο τίτλος της ενότητας αυτής, ενώ κατά την παραμονή του αυτή θα δημιουργηθεί γύρω του ένας κύκλος οπαδών και φίλων.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα γράμματα είναι με χρονολογική σειρά. Ο Μοσχονάς στην παρουσίαση του Κώδικα, προτίμησε να χωρίσει τα γράμματα ανά συγγραφέα. Εμείς θα περιηγηθούμε στον Κώδικα, διατηρώντας τη χρονολογική σειρά των γραμμάτων, καθώς δεν επιθυμούμε να διασπάσουμε τη συνέχεια και την ενότητα του, πράγμα που θα μας βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση της χρονικής αλληλουχίας των γεγονότων. Οι επιστολές δεν σχετίζονται πάντοτε με το γλωσσικό ζήτημα. Θα επικεντρωθούμε στις σχετικές και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε όλα τα στοιχεία που άπτονται της γλώσσας. Παράλληλα θα σημειώσουμε και άλλα ενδιαφέροντα ευρήματα, δίνοντας μία βαρύτητα σε ζητήματα που άπτονται της βιβλιοπαραγωγής και των περιοδικών, αλλά και τις αντιλήψεις ως προς τον Κοραή. Πάντοτε θα γίνεται αναφορά στην ημερομηνία αποστολής της κάθε επιστολής και των τοποθεσιών του αποστολέα και του παραλήπτη. Ως προς το ζήτημα της γλώσσας των γραμμάτων, μπορεί να υποθεί ότι σχεδόν όλοι γράφουν με το δικό τους ύφος, οπότε θα σχολιάζουμε μόνο εάν ρέπουν προς τη δημώδη ή προς τη λόγια γλώσσα.

Ο ΒΗΛΑΡΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ

Το τμήμα του κώδικα που αφορά το γλωσσικό ξεκινά με το γράμμα του Ιωάννη Οικονόμου, από το νησί της Λέρου, προς τον θείο του Παπαδημήτρη Οικονόμο, στη Λάρισα. Αυτό το οποίο παρατηρείται πρώτο στο συγκεκριμένο γράμμα, είναι η χρήση μιας ελαφρώς λόγιας, ακόμη, γλώσσας από τον Οικονόμου, η οποία διατηρεί την παραδοσιακή ορθογραφία. Στο γράμμα αυτό, απεσταλμένο στις 10 Δεκεμβρίου του 1814, ο Οικονόμου δεν έχει υιοθετήσει ακόμη την χρήση της καθομιλουμένης.

Σημαντικά τεκμήρια του γράμματος είναι η περιγραφή από τον Οικονόμου των αναγνωσμάτων του (σειρά *Ρητόρων, Αρριανός, Μάξιμος ο Τύριος, Απολλόδωρος, Παλαίφατος, Ηράκλειτος Ποντικός, Ανώνυμος και Σαλλούστιος*, όλα εκδομένα στη Βιέννη από τον Νεόφυτο Δούκα καθώς και τα *Ελληνικό Πάνθεον, Καλλιώπη παλιννοστούσα και Λύχνος του Διογένους*, εκδομένα από τον παπά Χαρίσιο Κοζανίτη.)⁵⁹ Οι παραπάνω αναφορές βιβλίων είναι πολύ σημαντικές, τόσο γιατί μας δίνουν ένα δείγμα της βιβλιοπαραγωγής στα χρόνια του νεοελληνικού διαφωτισμού, όσο και γιατί μας δείχνουν τι είδους βιβλία διάβαζε ένας διανοούμενος σαν τον Οικονόμου, αλλά και το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό της εποχής.

Αρχικά, ο Οικονόμου, εκφράζει παράπονα στον θείο του, επειδή δεν έχει λάβει απάντησή του, ενώ στη συνέχεια προβαίνει σε αξιολογες περιγραφές, που φέρνουν στον νου περιηγητή. Στη Θεσσαλονίκη έγινε μάρτυρας της εισόδου του εξόριστου Σερήφ της Μέκκας (πρόκειται για την εξέγερση των Βαχαβιτών εναντίων των Οθωμανών στη σημερινή Σαουδική Αραβία, την οποία κατέπνιξε ο Μεχμέτ Αλή Πασάς της Αιγύπτου). Έπειτα περιγράφει το ταξίδι του με πλοίο στο Αιγαίο, δίνοντας μας στοιχεία για τα ναυτικά ταξίδια της εποχής (παρουσία πειρατών και άλλοι κίνδυνοι) και αναφέρει ως πρώτο σταθμό το νησί της Χίου και στη συνέχεια την αναγκαστική παραμονή του στο νησί της Λέρου, λόγο κακοκαιρίας⁶⁰.

Ο Οικονόμου συνεχίζει το γράμμα του σε ύφος ιστοριοδίφη περιηγητή, προσφέροντας μας πληροφορίες για το νησί της Λέρου. Παραθέτει γεωγραφικά και δημογραφικά στοιχεία του νησιού, καθώς και πληροφορίες για τα λιμάνια του, ενώ δεν χάνει την ευκαιρία για επιτόπια έρευνα ιστορικών κτισμάτων αλλά και λαογραφική καταγραφή⁶¹. Έτσι μας περιγράφει τα ερείπια του κάστρου του νησιού, το οποίο και επισκέφτηκε και κάνει εικασίες για την ιστορία του, αναφέροντας τόσο τους Γενουάτες, όσο και τους μετέπειτα κυρίαρχους Οθωμανούς⁶². Στη συνέχεια κάνει αναφορές για τις λαϊκές παραδόσεις των ντόπιων, περί καταγωγής του Ασκληπιού από το νησί, δίνει κάποιες

⁵⁹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, Εκδότης Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Αθήνα 1964, σελ.207-208.

⁶⁰ Στο ίδιο, σελ.208.

⁶¹ Στο ίδιο, σελ.208.

⁶² Στο ίδιο, σελ.208.

πληροφορίες για τη χλωρίδα του νησιού και στη συνέχεια επιστρέφει ξανά στις παραδόσεις των ντόπιων, σχετικά με μία υποτιθέμενη αγιογραφία του Ευαγγελιστή Λουκά, όπου του δίνεται η ευκαιρία να κάνει μια αναφορά στο έργο του διανοούμενου του 18^{ου} αιώνα, Καισάρειου Δαπόντε⁶³. Ο Οικονόμου κλείνει την αναφορά του στο νησί της Λέρου με την περιγραφή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας του νησιού και μας ενημερώνει ότι τελικός προορισμός του ταξιδιού του είναι το λιμάνι της Αλεξάνδρειας στην Αίγυπτο⁶⁴.

Αφήνοντας τον Οικονόμου στον δρόμο για το ταξίδι του προς την Αλεξάνδρεια, περνάμε στο επόμενο γράμμα, γραμμένο από τον Βηλαρά στις 4 Μάρτη του 1815, προς τον Πρεβεζάνο πρόκριτο Γιαννάκη Γενοβέλη. Ο Βηλαράς βρίσκεται εγκατεστημένος στη Λάρισα και αποστέλλει το γράμμα στα Γιάννενα. Το ύφος του γράμματος είναι βηλαρικό, γραμμένο σε δημώδη γλώσσα και με χρήση φωνητικής ορθογραφίας, όπως και τα περισσότερα γράμματα του Βηλαρά που θα ακολουθήσουν.

Το βιβλίο του Βηλαρά, *Ρωμέικη Γλώσσα*, έχει μόλις κυκλοφορήσει (1814) και έχουν αρχίσει ήδη οι πρώτες συζητήσεις του έργου αλλά και οι πρώτες αντιδράσεις. Ο Βηλαράς ξεκινάει το γράμμα, διαμαρτυρόμενος για την αντιμετώπιση του έργου του από μερίδα αναγνωστών, οι οποίοι και χαρακτήρισαν τον Βηλαρά ως μη σωστά κατατοπισμένο αλλά και ως παρασυρμένο από τις βλαβερές συμβουλές ενός υποθετικού άγνωστου προσώπου⁶⁵. Ο Βηλαράς διαμαρτύρεται για την χωρίς επιχειρήματα κριτική που ασκήθηκε προς το πρόσωπό του και δηλώνει ότι η κριτική θα πρέπει να ασκείται με βάση κάποιες αρχές, αποφεύγοντας προσωπικούς χαρακτηρισμούς και επιθέσεις στο ήθος εκατέρωθεν, αλλά κυρίως θα πρέπει να βασίζεται πάνω στην ορθή κρίση και στη δίκαιη και τεκμηριωμένη απόφαση ως προς το θέμα που εξετάζεται⁶⁶.

Αφού δηλώσει ότι η *Ρωμέικη Γλώσσα* είναι έργο αποκλειστικά δικό του, στη συνέχεια ο Βηλαράς παραθέτει τα επιχειρήματά του πάνω στο ζήτημα της γλώσσας: α) η γλώσσα είναι ένα εργαλείο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και όργανο ανταλλαγής ιδεών, β) όσο πιο απλή είναι η γλώσσα, τόσο περισσότερο γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, άρα η ωφέλεια της μεγαλώνει και γ) όταν η γλώσσα γράφεται και διαβάζεται, όπως ακριβώς προφέρεται, τότε είναι πιο εύκολη, άρα και πιο προσβάσιμη στο ευρύ κοινό⁶⁷. Με αυτό τον τρόπο ο Βηλαράς εκφράζει όλη τη φιλοσοφία του γλωσσικού του εγχειρήματος και δηλώνει ότι η κριτική ως προς το εγχείρημά του θα πρέπει να αναιρέσει με ορθολογικό τρόπο τις παραπάνω αρχές, εάν μπορεί, καθώς η λογική συνάφεια των απόψεων αυτών διαγράφεται ξεκάθαρα⁶⁸.

⁶³ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.208.

⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.208.

⁶⁵ Στο ίδιο, σελ.209.

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ.209.

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ.209-210.

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ.210.

Στη συνέχεια ο Βηλαράς θα αναφέρει ότι δεν είναι ο πρώτος που προσπαθεί να απλοποιήσει τη γλώσσα και να ωφελήσει με αυτόν τον τρόπο το γένος, αναφέροντας αρχικά τον Γρηγόριο Κωνσταντά και στη συνέχεια την απόπειρα του ιατρού και φιλόσοφου Γεώργιου Καλαρά να τυπώσει σύγγραμμά του, με παρεμφερές με του Βηλαρά γλωσσικό σύστημα, ενέργεια που ματαιώθηκε από την αντίδραση της βλάχικης παροικίας του Λιβόρνο⁶⁹.

Ολοκληρώνοντας το γράμμα, ο Βηλαράς δεν θα διστάσει να σατιρίσει τους οπαδούς της λόγιας γλώσσας που επιτέθηκαν εναντίον του, ειρωνευόμενος τις αρχαίες λέξεις που έμαθαν να παπαγαλίζουν και το παραδοσιακό σύστημα τονισμού, ενώ τονίζει στον Γενοβέλη, ότι παρόλο που διαφώνησαν, επιθυμεί να τον βγάλει από το λάθος του, αλλά και τον διαβεβαιώνει για τα φιλικά αισθήματα που τρέφει⁷⁰.

Στο επόμενο γράμμα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι εγκαινιάζεται η επικοινωνία μεταξύ Βηλαρά και Καλαρά. Το γράμμα του Βηλαρά με αποδέκτη τον Καλαρά, αποστέλλεται από τη Λάρισα στην Κόρινθο, στις 10 Μαρτίου του 1815. Ο Βηλαράς, έχει ενημερωθεί από τον Χριστόδουλο Κονομάτη για τις γλωσσικές απόψεις του Καλαρά (πρώτη αναφορά στον Κονομάτη, ο οποίος φαίνεται να λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ των δύο διανοουμένων) και έχει ήδη αποστείλει γράμμα μαζί με το βιβλίο του, *Ρωμείκη γλώσσα*, (όπου μας ενημερώνει ότι την ονόμασε έτσι, λόγω της χρήσης από μέρους του της Γιαννιώτικης διαλέκτου), φοβούμενος, όμως, ότι δεν έχει φτάσει το γράμμα στον παραλήπτη αποστέλλει το δεύτερό του γράμμα⁷¹.

Ο Βηλαράς, εισερχόμενος στο κυρίως θέμα, εκφράζει τις ανησυχίες του για τις επιπτώσεις της χρήσης της λόγιας γλώσσας στην παιδεία. Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει, οι μαθητές σπαταλούν τα πιο σημαντικά τους χρόνια στην εκμάθησή μιας νεκρής γλώσσας, με τους καρπούς αυτής της διδασκαλίας να είναι μία απαρχαιωμένη γραμματική και μερικά χωρία του Αριστοτέλη⁷². Αποτελέσματα αυτής της παιδείας είναι η πλήρης απαξίωση των πραγματικών γνώσεων, όπως η γενική και τοπική ιστορία, η γεωγραφία και η φιλοσοφία, ενώ η σχολαστική εμμονή των λογίων με την αρχαία γλώσσα οδηγούσε σε τραγελαφικές καταστάσεις, όπου η γνώση και η απарίθμηση αρχαίων λέξεων καταντούσε εμπόδιο στο να εκφράσουν τις απόψεις τους σε κατανοητή γλώσσα, πράγμα που, σημειώνει ο Βηλαράς, καταδίκασε και ο Κοραής, τον οποίο και επιδοκμάζει ο Βηλαράς⁷³.

Έπειτα, ο Βηλαράς προβαίνει σε μία εκτίμηση των μέχρι τότε προσπαθειών για εκσυγχρονισμό της γλώσσας, τις οποίες και χωρίζει σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα τοποθετεί τους διανοουμένους, που προσπαθώντας να ρυθμίσουν το ζήτημα της

⁶⁹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.210-211.

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.211.

⁷¹ Στο ίδιο, σελ.212.

⁷² Στο ίδιο, σελ.212.

⁷³ Στο ίδιο, σελ.212.

γλώσσας, πρόβαλλαν λύσεις εξίσου άκαρπες και δύσχρηστες και αυτό λόγω των προλήψεών τους, ενώ στη δεύτερη ομάδα, αυτούς που προέβησαν σε γενναίες προσπάθειες γλωσσικής μεταρρύθμισης, αλλά αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, λόγω της θύελλας διαμαρτυριών από την πλευρά των δογματικών⁷⁴. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα διαγράφεται η άποψη του Βηλαρά για τις προηγούμενες απόπειρες εκσυγχρονισμού της γλώσσας. Η πρώτη ομάδα είναι η μερίδα του Κοραή (όπως παρατηρεί και ο Μοσχονάς⁷⁵), όπου παρόλη την επιδοκιμασία και συμφωνία του Βηλαρά, με την κριτική του Κοραή στη λόγια γλώσσα, η λύση που προκρίνει αποδοκιμάζεται ως μη πρακτική. Ως προς τη δεύτερη ομάδα, μόνο εικασίες θα μπορούσαμε να κάνουμε, για τα πρόσωπα που εννοεί ο Βηλαράς, αλλά σίγουρα θα έχει υπόψιν του τον Γρηγόριο Κωνσταντά, τον οποίο και είχε αναφέρει σε προηγούμενο γράμμα του.

Ο Βηλαράς δηλώνει ότι η άποψή του για τη γλώσσα είναι απαλλαγμένη από προλήψεις και ότι ο μοναδικός σκοπός του είναι η βελτίωση του τρόπου διδασκαλίας και εκμάθησης, η ωφέλεια από τις επιστήμες, στο πρότυπο των δυτικών φωτισμένων εθνών, τα οποία και απαλλάχθηκαν από τη χρήση μίας νεκρής γλώσσας (λατινική) και άρχισαν να συγγράφουν στις εθνικές τους γλώσσες⁷⁶. Χαρακτηριστικές είναι οι εκκλήσεις του Βηλαρά προς τον Καλαρά για συλλογική εργασία πάνω στην τελειοποίηση της ορθογραφίας τους, καθώς και για την από κοινού δουλειά και συνεργασία τους στη συγγραφή και μετάφραση βιβλίων, με το νέο σύστημα γραφής, με τον Βηλαρά να δηλώνει ότι θα του αποστείλει μία Γεωγραφία την οποία ετοιμάζε, καθώς και την επιθυμία του να του αποστέλνει ο Καλαράς οποιοδήποτε βιβλίο ετοιμάζει για τύπωμα, ενώ κλείνει το γράμμα ανακοινώνοντας στον νέο του συνεργάτη, ότι στο εξής θα τον συμβουλευέται πριν από οποιαδήποτε συγγραφική και εκδοτική του κίνηση⁷⁷.

Στο επόμενο μικρό γράμμα επιστρέφουμε στον Ιωάννη Οικονόμου, ο οποίος και το αποστέλλει από το Ραχίτιο (η ονομασία του λιμανιού της Αλεξάνδρειας) στον Χριστόδουλο Κονομάτη, στις 25 Μαρτίου του 1815. Ο Κονομάτης, όπως διαφαίνεται από το γράμμα, είναι γνωστός και φίλος του Οικονόμου και το γράμμα αυτό είναι το πρώτο εκ των πολλών του Κώδικα που ανταλλάσσουν μεταξύ τους. Ο Οικονόμου αρχικά ενημερώνει τον φίλο του Κονομάτη, ο οποίος εκείνη τη στιγμή κινείται στον χώρο της Πελοποννήσου, ότι σκοπεύει να εγκαταλείψει σύντομα την Αίγυπτο και με ενδιαμέσο σταθμό τη Σμύρνη, να επιστρέψει στη γενέτειρα του Λάρισα⁷⁸. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του Οικονόμου στον *Τηλέγραφο* (ελληνική εφημερίδα της Βιέννης, με πλήρη τίτλο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, εκδιδόμενη από τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη, κατά τη

⁷⁴ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.213.

⁷⁵ Εμμανουήλ Μοσχονάς, "Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση" στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1981, σελ.οστ'.

⁷⁶ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.214.

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ.213-215.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ.215.

χρονική περίοδο 1812-1836⁷⁹), στον οποίο διάβασε ότι ο κοινός τους φίλος, Γιαννάκης Ρίζος, ο οποίος βρίσκεται μαζί με τον Κονομάτη σε ταξίδι στην Πελοπόννησο, έγινε συνδρομητής της εν Αθήναις Ακαδημίας, κάτι το οποίο συγκίνησε ιδιαίτερα τον Οικονόμου⁸⁰. Η Ακαδημία, στην οποία γίνεται αναφορά, θα πρέπει λογικά να είναι η Φιλόμουσος Εταιρία των Αθηνών (ιδρύθηκε το 1813 στην Αθήνα από ντόπιους προεστούς και ξένους προξένους και αρχαιοφίλους, με στόχο την προστασία των αρχαιοτήτων, την υποστήριξη των σχολείων της πόλης, την παροχή υποτροφιών για σπουδές στην Ευρώπη και την ανάδειξη του αρχαιοελληνικού ιδεώδους⁸¹), κάτι το οποίο σημειώνει και ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ο οποίος και θεωρεί ότι ο ενθουσιασμός του Οικονόμου για την Εταιρία και τη συμμετοχή του φίλου του σε αυτήν είναι τεκμήριο που μαρτυρεί την προσήλωση του Οικονόμου στην εθνική ιδέα⁸².

Η χρησιμοποίηση εκφράσεων όπως κοινωφελή και φιλογενή έργα από τον Οικονόμου για να χαρακτηρίσει τη συνδρομή του φίλου του Γιαννάκη Ρίζου, καθώς και η ευχή να τον μιμηθούν και άλλοι συμπατριώτες του⁸³, δείχνουν να ενισχύουν την άποψη του Μ. Μ. Παπαϊωάννου. Άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι από τα συμφραζόμενα του γράμματος, ο Οικονόμου διάβασε τον *Τηλέγραφο* στην Αλεξάνδρεια και πιθανότατα εκεί τον προμηθεύτηκε, γεγονός το οποίο ίσως μας δίνει μια εικόνα για το γεωγραφικό εύρος των ελληνικών εντύπων εκείνη την περίοδο.

Στο επόμενο γράμμα έχουμε την απάντηση του Καλαρά στον Βηλαρά, γραμμένη στις 1 Απριλίου του 1815 και απεσταλμένη από την Κόρινθο στη Λάρισα. Ο Καλαράς εισέρχεται γρήγορα στο θέμα της γλώσσας και όπως σημειώνει, η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας (της ιταλικής) ήταν πολύ πιο εύκολη υπόθεση από την εκμάθηση της λόγιας (αρχαιοπρεπούς) ελληνικής γλώσσας, καθώς με δέκα μήνες φοίτηση ήταν σε θέση να μεταφράζει βιβλία από τα ιταλικά, ενώ αφιερώνοντας τέσσερα χρόνια στη μελέτη της λόγιας γλώσσας κατάφερε να ξεχάσει τη μητρική δημώδη γλώσσα του και να απωλέσει την ικανότητα του να εξηγεί τις ιδέες του κατανοητά⁸⁴.

Στην συνέχεια ο Καλαράς εξηγεί την αφορμή που τον οδήγησε στο να υιοθετήσει νέες απόψεις στο ζήτημα της γλώσσας, ενώ παράλληλα μας δίνει και κάποια στοιχεία για τη ζωή του. Μας ενημερώνει ότι εγκαταστάθηκε στην Ιταλία και πιο συγκεκριμένα στην Πίζα, όπου και σπούδασε ιατρική και μαθηματικά⁸⁵. Εκεί διδάχτηκε την ιταλική γλώσσα

⁷⁹ Αικατερίνη Κουμαριανού, "Προεπαναστατικός τύπος η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784-1821" στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 2*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.113-115.

⁸⁰ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.215.

⁸¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, "Η Φιλική Εταιρία οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης" στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 3*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.11.

⁸² Μ. Μ. Παπαϊωάννου, "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος Η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. ξβ'.

⁸³ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.215.

⁸⁴ Στο ίδιο, σελ.216.

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ.216.

από έναν καθολικό παπά και διαπίστωσε την πλήρη ταύτιση που υφίσταται στην ιταλική, μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου⁸⁶. Αναλογιζόμενος την αναντιστοιχία, μεταξύ της προφορικής ελληνικής καθομιλουμένης γλώσσας και της λόγιας γραπτής, και γνωρίζοντας τα προβλήματα που δημιουργούσε αυτή, αποφάσισε να μιμηθεί το ιταλικό γλωσσικό σύστημα και να ενοποιήσει την προφορική με τη γραπτή γλώσσα, χρησιμοποιώντας δηλαδή την καθομιλουμένη γλώσσα στον γραπτό λόγο⁸⁷.

Το εγχείρημα του αυτό, το εξέφρασε σε ένα φυλλάδιο με τίτλο *Δοκιμή γραμματικής τις γλώσσας μας*, το οποίο με την άδεια και τη συνδρομή των επιτρόπων της ελληνικής εκκλησίας του Λιβόρνο, αλλά και γνωστών μελών της ελληνικής του παροικίας, επρόκειτο να σταλθεί για τύπωμα στα τυπογραφεία της Βενετίας, όμως, η οργισμένη αντίδραση των καποτάδων (υφαντουργών) της παροικίας οδήγησε στη ματαίωση του τυπώματος του φυλλαδίου⁸⁸.

Ο Καλαράς, μας περιγράφει την οργισμένη αντίδραση απέναντι στο σύγγραμμά του, με τους αντιπάλους του να τον κατηγορούν ότι χάλασε την ελληνική γλώσσα, ότι πρόσβαλε τα θεία και ότι έσπειρε τη σύγχυση⁸⁹. Αφού μας ενημερώσει ότι τα γεγονότα αυτά συνέβησαν το 1804, έπειτα σημειώνει, πως παρόλες τις αντιδράσεις, δεν έχασε το ενδιαφέρον του για τη γλώσσα και ότι είχε στείλει το σύγγραμμά του για τύπωμα στην Τεργέστη, πράξη που ακύρωσε, ώστε να μπορέσει ο Βηλαράς να το θεωρήσει και να κάνει προσθήκες⁹⁰.

Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις. Η ενασχόληση του Καλαρά με τη γλώσσα προηγείται δέκα χρόνια της έκδοσης της *Ρωμέικης γλώσσας*, η οποία κυκλοφόρησε το 1814, ενώ τα γεγονότα που περιγράφει ο Καλαράς συνέβησαν το 1804. Επισημαίνεται πως το σύγγραμμά του Καλαρά, το οποίο τελικά δεν τυπώθηκε, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα. Αξιοσημείωτο είναι ότι, όπως μας αναφέρει ο Καλαράς, στην προσπάθειά του να τυπώσει το σύγγραμμά του βρήκε υποστήριξη από του επιτρόπους του ελληνικού ναού του Λιβόρνο, αλλά και από σπουδαία μέλη της εκεί παροικίας. Δυστυχώς δεν μας δίνει περισσότερα στοιχεία για αυτούς που θέλησαν να υποστηρίξουν το εγχείρημά του. Παράλληλα βλέπουμε μπροστά μας να ξεδιπλώνεται ένας ολόκληρος κόσμος, αυτός των παροικιών στον ιταλικό χώρο. Η Πίζα, με το ιστορικό της πανεπιστήμιο, στην οποία σπουδάζει ο Καλαράς, αποτελεί κέντρο Ελλήνων φοιτητών και πρόκειται να παίξει σπουδαίο ρόλο στη μετέπειτα νεοελληνική ιστορία, ενώ το γειτονικό Λιβόρνο με το λιμάνι του διαθέτει ελληνική παροικία με σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες⁹¹. Αντίστοιχα, σημειώνουμε και την αναφορά στα τυπογραφεία της

⁸⁶ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.216.

⁸⁷ Στο ίδιο, σελ.216.

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ.216-217.

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ.217.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ.217.

⁹¹ Παναγιώτης Μιχαηλάρης “Μ’ είπε προς τούτοις και μερικές ειδήσεις των εν Πίζα ευρισκόμενων φίλων” στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σελ.102.

Βενετίας και της Τεργέστης, οι οποίες και αποτελούσαν δύο εκ των σημαντικότερων κέντρων παραγωγής ελληνικών βιβλίων εκείνη την περίοδο⁹².

Επιστρέφοντας στο γράμμα, παρατηρούμε τον Καλαρά να κάνει κάποιες υποδείξεις στον Βηλαρά, ως προς το σύστημα της φωνητικής ορθογραφίας, όπου διαπιστώνεται ότι προκρίνει πάντοτε την πιο απλοϊκή μορφή της, αποβάλλοντας μέχρι και ορισμένα γράμματα, όπως το ξ και ψ⁹³. Παράλληλα, τονίζει στον Βηλαρά, ότι το κοινό τους εγχείρημα θα βρεθεί αντιμέτωπο με ισχυρές αντιδράσεις, από την πλευρά των δογματικών, σημειώνοντας παραδείγματα καταδίωξης νέων ιδεών στην Ευρώπη, όμως, μπροστά στην πρόοδο της πατρίδας είναι διατεθειμένος να συγκρουστεί, αναφέροντας σχετικά παραδείγματα, από την αρχαία ελληνική ιστορία⁹⁴.

Ενδιαφέρον έχει και η αναφορά στο Κοραϊκό στρατόπεδο, το οποίο παρότι προσπαθεί να προσφέρει υπηρεσίες στο κοινό καλό της πατρίδας, επιλέγει έναν δύσβατο δρόμο, που οδηγεί σε μία γλώσσα, η οποία δεν μιλήθηκε ποτέ από κανέναν, ούτε αρχαίο (Έλληνα) ούτε σύγχρονο (Γραϊκό)⁹⁵. Σε αυτό το απόσπασμα παρατηρούμε την κριτική του Καλαρά στον Κοραή, τον οποίο και σαφώς διαχωρίζει από τους δογματικούς και αναγνωρίζει την προσπάθειά του να ωφελήσει στην υπόθεση της πατρίδας, όμως, κριτικάρει τις τεχνικές πλευρές του γλωσσικού του εγχειρήματος και κυρίως το ότι η γλώσσα που δημιούργησε, υφίσταται σε γραπτή αλλά όχι προφορική μορφή, καθώς, τότε και πουθενά κανένας δεν τη μίλησε, είτε στα αρχαία είτε στα νεότερα χρόνια.

Κλείνοντας, ενημερώνει για κάποιες μεταφράσεις που έχει κάνει, (αριθμητική του Βιότ, Γεωμετρία του Ζιάνδρε, δοκίμιο της τουρκικής θρησκείας, πρώτος τόμος του συστήματος της φύσης του Μιραμπό) καθώς και για τη συγγραφή μιας πρακτικής ιατρικής, αποσπάσματα των οποίων προτίθεται να του στείλει, επισημαίνει την ύπαρξη κοινού γνωστού, του Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος και γνωρίζει τα γλωσσικά του εγχειρήματα και τονίζει, για άλλη μια φορά, ότι οι ενέργειες του γίνονται για το καλό της πατρίδας⁹⁶.

Στο επόμενο γράμμα βλέπουμε την πρώτη αντίδραση στα γλωσσικά εγχειρήματα των Βηλαρά και Καλαρά. Συγγραφέας του γράμματος, ο Παναγιώτης (Μιλτιάδης) Σοφιανόπουλος, με παραλήπτη τον πρόκριτο της Κορίνθου, Θεοχάρη Ρέντη. Γραμμένο στις 3 Μαΐου 1815, αποστέλλεται από το Σοποτό Καλαβρύτων (γενέτειρα του Σοφιανόπουλου), στην Κόρινθο. Ο Σοφιανόπουλος, γιατρός με σπουδές στην Ιταλία, είναι οπαδός του Κοραή και το παρόν γράμμα του θα τυπωθεί σε τυπογραφείο της

⁹² Φίλιππος Ηλιού "Νεοελληνικός Διαφωτισμός η νεωτερική πρόκληση" στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 2*, σελ.14.

⁹³ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.217-218.

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.218.

⁹⁵ Στο ίδιο, σελ.218-219.

⁹⁶ Στο ίδιο, σελ.219.

Κέρκυρας, όπως σημειώνει ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου⁹⁷. Η γλώσσα του Σοφιανόπουλου είναι λόγια, πιθανότατα μία μίμηση της κοραϊκής γλώσσας, ενώ το ύφος του, αρκετά φλύαρο και ειρωνικό.

Ο Σοφιανόπουλος ξεκινά το γράμμα του απευθυνόμενος στον Ρέντη, ο οποίος τον πληροφόρησε για τις γλωσσικές απόψεις του Βηλαρά και του Καλαρά και του ζήτησε την άποψή του⁹⁸. Ο Σοφιανόπουλος, απαντά ή μάλλον επιτίθεται εναντίον του Βηλαρά και του Καλαρά, με μια υποθετική επιστολή. Τους κατηγορεί ότι, με το πρόσχημα της ωφέλειας του γένους αδιαφορούν για το κοινό καλό, δημιουργούν σύγχυση στα κοινωφελή έργα, βλάπτουν την ευδαιμονία του γένους, ενός γένους του οποίου η καταγωγή ανάγεται στους αρχαίους Έλληνες, και υποσκάπτουν τη δόξα του⁹⁹. Μάλιστα, ο χαρακτηρισμός της γλώσσας ως ρωμέικης από τον Βηλαρά, προκαλεί την αντίδραση του Σοφιανόπουλου, ο οποίος ταυτίζει την ονομασία με τους αρχαίους Ρωμαίους, τους οποίους και θεωρεί βάρβαρους αλλά και υπεύθυνους για την υποδούλωση των Ελλήνων¹⁰⁰. Ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο παρουσιάζουν κάποιες εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Σοφιανόπουλος και πιο συγκεκριμένα η έκφραση «αναγεννώμενα έθνη»¹⁰¹, αλλά και οι εκφράσεις «Νεοέλληνας, νεοελληνική γλώσσα»¹⁰², εκφράσεις ιδιαίτερα πρωτοποριακές για εκείνη τη χρονική περίοδο.

Επιπροσθέτως, αφού εγκωμιάσει με πομπώδη τρόπο τον Κοραή, δηλώνει ότι η ελληνική γλώσσα είναι σε διαδικασία ωρίμανσης, ενώ κατηγορεί το απλοποιημένο σύστημα της φωνητικής ορθογραφίας, ως κάτι το αντιαισθητικό και βάρβαρο και δηλώνει ότι το γλωσσικό σύστημα του Βηλαρά πρόκειται να υποσκάψει την εθνική συνείδηση των μελλοντικών γενεών, οδηγώντας το έθνος στην ανυπαρξία¹⁰³. Το πλήθος ειρωνειών και κατηγοριών του Σοφιανόπουλου δεν φαίνεται να απαντούν στα επιχειρήματα του Βηλαρά ως προς τη χρήση της γλώσσας, ούτε να λύνουν τα προβλήματα που αφορούν την παιδεία και γενικότερα τη διάδοση της γνώσης, όμως, αποτελούν παραδείγματα μιας εθνικής συνείδησης, που διαμορφώνεται και που χρησιμοποιεί την ιστορία και τη γλώσσα ως όργανα αφύπνισης και συσπείρωσης.

Επιστρέφοντας στο γράμμα, ο Σοφιανόπουλος δηλώνει στον Βηλαρά ότι, σε όλες τις εποχές και σε όλες τις χώρες οι σοφοί ποτέ δεν μεταχειρίζονται στα γραπτά τους τη γλώσσα του όχλου και πως το γλωσσικό του εγχείρημα θα απορριφθεί από όλους τους μορφωμένους ανθρώπους της Ελλάδας (άλλος ένας αξιοσημείωτος όρος του

⁹⁷ Μ. Μ. Παπαϊωάννου, "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος Η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. ρλα'.

⁹⁸ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.220.

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ.220-221.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ.221-222.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ.221.

¹⁰² Στο ίδιο, σελ.222.

¹⁰³ Στο ίδιο, σελ.224-226.

Σοφιανόπουλου) προτρέποντάς τον συγχρόνως να σταματήσει το εγχείρημά του¹⁰⁴. Σε επίμετρο που προσθέτει, εκφράζει την πεποίθηση ότι η γλώσσα που μεταχειρίζεται ο Βηλαράς είναι η γλώσσα των βάρβαρων Ηπειρωτών και ότι εάν κινήσει το ενδιαφέρον των ξένων περιηγητών και τη συγκρίνουν με την αρχαία Ελληνική, τότε θα γελοιοποιηθεί όλο το έθνος των Γραικών, στα μάτια όλης της φωτισμένης Ευρώπης¹⁰⁵.

Στα επόμενα γράμματα παρακολουθούμε την αλληλογραφία του Βηλαρά με προκρίτους των Ιωαννίνων. Πιο συγκεκριμένα, σε γράμμα του Βηλαρά προς τον πρόκριτο Αναστάσιο Καραπάνο, απεσταλμένο στις 13 Μαΐου 1815, από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, διαπιστώνουμε τις αντιπαραθέσεις που προέκυψαν στους κύκλους των προκρίτων των Ιωαννίνων πάνω στο ζήτημα της γλώσσας. Όπως διαφαίνεται από τα γραφόμενα, ο Αναστάσιος Καραπάνος, αρχικά διαφώνησε με τις γλωσσικές επιλογές του Βηλαρά, στη συνέχεια, όμως, άλλαξε γνώμη και επανασυνδέθηκε με τον Βηλαρά, περνώντας στους υποστηρικτές του¹⁰⁶. Γράμμα στέλνει ο Βηλαράς και σε άλλον πρόκριτο των Ιωαννίνων, τον Γιαννάκη Μελά, στο οποίο βέβαια, δεν βλέπουμε κάποια άμεση αναφορά στη γλωσσική διαπάλη, παρά μόνο το Βηλαρά να γενικολογεί σε έναν φίλο του¹⁰⁷.

Σε επόμενο γράμμα του Βηλαρά προς τον Γιαννάκη Μελά, σταλμένο από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, στις 17 Μαΐου 1815, το ζήτημα της γλώσσας διαγράφεται εντονότερα. Όπως πληροφορούμαστε, ο Μελάς τάχθηκε με το μέρος του Βηλαρά, υπερασπίζοντας τις απόψεις του και λέγοντας ότι ο Βηλαράς δεν γράφει ελληνικά, δηλαδή αρχαία ελληνικά, κάτι με το οποίο συμφωνεί ο ίδιος ο Βηλαράς, ο οποίος δηλώνει ότι, ούτε τα ξέρει, αλλά και να τα ήξερε, δεν θα έγραφε σε αυτά, διότι δεν θα ήταν κατανοητός¹⁰⁸.

Έπειτα ο Βηλαράς αναφέρει τις δύο βασικές κατηγορίες απέναντι στο γλωσσικό του εγχείρημα, ότι θέλει να χαλάσει τη γενική γλώσσα και ότι περιφρονεί την ελληνική (αρχαία ελληνική)¹⁰⁹. Ως προς την πρώτη κατηγορία απαντά ότι, η γενική γλώσσα είναι η γλώσσα που αντιλαμβάνεται η πλειοψηφία του γένους και όχι η γλώσσα των λογίων που προσπαθούν να μιμηθούν σε ύφος την αρχαία (όσοι θέλουν να ελληνίζουν), ενώ παρομοιάζοντας τη γενική γλώσσα (κοινή) με έναν πίνακα ζωγραφικής, δηλώνει ότι θέλει να την απεικονίζει (δηλαδή να τη γράφει), όπως ακριβώς είναι στην πραγματικότητα, δηλαδή όπως ακριβώς προφέρεται¹¹⁰.

Στη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή ότι δεν σέβεται την αρχαία ελληνική, απαντά ότι τη σέβεται, καθώς του στολίζει το πνεύμα (υπονοώντας την αρχαία ελληνική γραμματεία), ενώ αναφέρει ότι έχει σε υπόληψη και τη συλλογή του από αρχαία ελληνικά νομίσματα

¹⁰⁴ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.226-227.

¹⁰⁵ Στο ίδιο,σελ.227.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ.228.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σελ.230-231.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ.232.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.232.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σελ.232-234.

(μονέδες), όμως, εάν θελήσει να κοινωνήσει τη σοφία των αρχαίων λογίων, θα το κάνει στη γλώσσα που είναι αντιληπτή στην πλειοψηφία, ενώ επιπροσθέτως σημειώνει ότι τα αρχαία του νομίσματα δεν μπορεί να τα χρησιμοποιήσει στη σύγχρονη αγορά¹¹¹. Καταλήγει, λοιπόν, πως σέβεται την αρχαία ελληνική παράδοση, όμως, με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ξεχνά το αληθινό του συμφέρον, το οποίο είναι να εκφράζει τις ιδέες του κατανοητά, στη σύγχρονη γλώσσα¹¹².

Κλείνοντας το γράμμα του, ο Βηλαράς, σημειώνει την άποψή του για τους αρχαιοπρεπείς αντιπάλους του. Δηλώνει ότι αυτοί, θύματα της πρόληψης, η οποία είναι εχθρός της μάθησης, και έχοντας φτωχές ιδέες, ως προς την αληθινή μάθηση, περιχαρακώνονται δογματικά γύρω από μια νεκρή γλώσσα, αποκομμένοι και μη κατανοητοί από τα πλήθη και παγιδευμένοι στην αυταρέσκειά τους¹¹³.

Ο Βηλαράς αφιερώνει και το επόμενο γράμμα του, γραμμένο στις 25 Μαΐου 1815 και απεσταλμένο από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, με παραλήπτη τον Αναστάσιο Καραπάνο στην κριτική απέναντι στους αντιπάλους του. Εκεί, σημειώνει ξανά την πρόληψη και την αυταρέσκεια των αντιπάλων του, οι οποίες τους οδηγούν στην αντίληψη ότι οι λέξεις είναι σημαντικότερες των ιδεών και ότι οι ιδέες δεν μπορούν να εκφραστούν, παρά μόνο στην ορθογραφία που αυτοί θεωρούν πρέπουσα¹¹⁴. Βλέπουμε τον Βηλαρά, για άλλη μια φορά, να κριτικάρει τη μεταφυσική και δογματική αντίληψη της γλώσσας, η οποία και δυσχεραίνει τον πρακτικό χαρακτήρα της, ως οργάνου επικοινωνίας και έκφρασης ιδεών, ενώ στο υπόλοιπο του γράμματός, εκφράζει τις απόψεις του για την ανθρώπινη φύση και δίνει συμβουλές στον Καραπάνο.

Στο επόμενό του γράμμα, γινόμαστε μάρτυρες μιας νέας οργισμένης αντίδρασης (μετά τον Σοφιανόπουλο), ως προς τις γλωσσικές απόψεις του Βηλαρά. Γραμμένο με λόγιο ύφος, από τον Αθανάσιο Γεωργίου και απεσταλμένο από τη Ραψάνη (χωριό της Λάρισας), στη Λάρισα, έχει ως παραλήπτη κάποιον Δημήτρη, ο οποίος λογικά θα πρέπει να είναι ο Παπαδημήτρης Οικονόμου, θείος του Ιωάννη. Ο συγγραφέας τονίζει την αντίθεση του στη ρωμείκη γλώσσα, θεωρώντας την ως γλώσσα των βάρβαρων Ηπειρωτών (κατηγορία παρόμοια με του Σοφιανόπουλου), την οποία και θεωρεί ντροπή της Ελλάδας και εκφράζει την πλήρη αντίθεση του στη χρήση της¹¹⁵. Το γράμμα αυτό μας δείχνει ότι η παρουσία του Βηλαρά και οι ιδέες του έχουν ήδη αρχίσει να γίνονται γνωστές και να συζητιούνται στους κύκλους των διανοουμένων της Λάρισας, γεννώντας και τις ανάλογες αντιδράσεις. Κατά τα άλλα, το γράμμα δεν περιέχει τίποτε άλλο, εκτός από προσωπικές επιθέσεις και βαρύγδουπες εκφράσεις.

¹¹¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.234.

¹¹² Στο ίδιο, σελ.234.

¹¹³ Στο ίδιο, σελ.234-235.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σελ.235-236.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ.238.

Το επόμενο ογκώδες γράμμα, ανήκει στον Αθανάσιο Ψαλίδα, έναν από του πιο γνωστούς διανοούμενους του νεοελληνικού διαφωτισμού και είναι η απάντησή του στον πιο γνωστό εκφραστή του αρχαϊσμού, τον Νεόφυτο Δούκα. Αυτό είναι γραμμένο στις 6 Οκτωβρίου του 1815, με χρήση δημώδους γλώσσας και φωνητικής ορθογραφίας (με εξαίρεση τα πολλά παραθέματα από το αρχαίο πρωτότυπο) και απεσταλμένο από τα Ιωάννινα, στη Βιέννη. Το γράμμα αποτελεί ένα σημαντικότατο ντοκουμέντο των οπαδών της δημώδους γλώσσας και απέκτησε διάδοση ως χειρόγραφο στους κύκλους τους, όπως θα δούμε και σε επόμενα γράμματα. Παράλληλα, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι λειτούργησε σαν μανιφέστο των απόψεών τους, καθώς επρόκειτο να συμπεριληφθεί, ελαφρώς τροποποιημένο, στο συλλογικό έργο των Ψαλίδα-Βηλαρά, με τίτλο *Γραφή Ρομέου προς Ρομέον για τη γλώσα τους, 1821 Αμστερδάμι*, του οποίου η έκδοση ματαιώθηκε το 1820, λόγω των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ Αλή Πασά και Οθωμανών και της συνακόλουθης φυγής των δύο Ηπειρωτών διανοούμενων¹¹⁶.

Ο Ψαλίδας ανοίγει το γράμμα του προς τον Δούκα, λέγοντας ότι έλαβε γράμμα του σε μία γλώσσα, η οποία δεν μιλήθηκε ποτέ, ούτε στο παρελθόν, ούτε στο παρόν, και η οποία βεβαίως δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή πουθενά¹¹⁷. Βέβαια, όπως σημειώνει ο ίδιος, τη διδάχτηκε αυτήν τη γλώσσα, όταν βρισκόταν στο «προληπτικό βασίλειο» (δηλαδή όταν μορφώθηκε, χρησιμοποιώντας τη λόγια γλώσσα), αλλά αντιλαμβανόμενος ότι η γλώσσα αυτή είναι προϊόν της φαντασίας και όχι της πραγματικότητας, την εγκατέλειψε, ενώ δηλώνει ότι δεν μπορεί να αντιληφθεί, πώς είναι δυνατόν, άνθρωποι μορφωμένοι και γνώστες της φιλοσοφίας και της φιλολογίας, να πιστεύουν σε μία φανταστική επινόηση¹¹⁸.

Στην συνέχεια, χρησιμοποιώντας ένα λαϊκό παραμύθι, παρομοιάζει τους οπαδούς της εξ αρχαϊσμένης λόγιας γλώσσας με έναν νέο που είδε στον ύπνο του ένα πανέμορφο κορίτσι και πείστηκε για την ύπαρξή του, μέχρι που έχασε τα λογικά του¹¹⁹. Έτσι και οι «νεκρόμυαλοι» διανοούμενοι, αποκομμένοι από την πραγματικότητα και δέσμιοι μιας τρελής ιδέας, πείστηκαν ότι μπορούν να καθιερώσουν μια μη πραγματική γλώσσα, πιστεύοντας, μάλιστα, ότι μιμούνται τους προγόνους τους¹²⁰.

Ο Ψαλίδας χρησιμοποιεί παραδείγματα από την αρχαία ελληνική ιστορία για να καταδείξει ότι οι αρχαίοι Έλληνες μεταχειρίζονταν το γλωσσικό όργανο πρακτικά, επειδή είχαν λογική, καθώς ο καθένας χρησιμοποιούσε τη διαλεκτό του, δίχως να περιφρονεί τις άλλες, ενώ ποτέ δεν επιχείρησαν να αναβιώσουν παλαιότερες νεκρές διαλέκτους της γλώσσας τους¹²¹. Οι αρχαίοι λόγιοι, σε αντίθεση με μεταγενέστερους διανοούμενους,

¹¹⁶ Λέανδρος Βρανούσης, "Κείμενα και χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα" *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ.60-61.

¹¹⁷ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.239.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ.239.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ.239.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 239.

¹²¹ Στο ίδιο, σελ.240.

όπως ο Γαζής (αναφέρεται στη μεσαιωνική γραμματική του Θεόδωρου Γαζή¹²²), χρησιμοποιούσαν μια γλώσσα την οποία αντιλαμβάνονταν το τότε κοινό και με αυτόν τον τρόπο προσέφεραν σημαντικές υπηρεσίες στην τότε κοινωνία, ενώ δεν έκριναν αρνητικά τα διάφορα γνωρίσματα της φυσικής τους γλώσσας¹²³. Μάλιστα, θεωρεί ότι η απώλεια της αυτονομίας του γένους, μετά την κατάκτηση των Ελληνικών πόλεων κρατών από τους Ρωμαίους, συνέβαλε στο να καθιερωθεί η Αλεξανδρινή Κοινή, την οποία και χαρακτηρίζει ως ψευδοαττική, αλλά και σαν την πρώτη μη φυσική λόγια γλώσσα¹²⁴.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημάνουμε κάποια σημεία. Παρατηρούμε ότι ο Ψαλίδας θεωρεί τους Αρχαίους Έλληνες ως προγόνους του σημερινού γένους, χωρίς ωστόσο να προσπαθεί να κατοχυρώσει αυτήν την «συγγένεια» διαμέσου της μίμησης της γλώσσας τους (άλλωστε θα προσπαθήσει να καταδείξει την «συγγένεια» με άλλον τρόπο). Αντίθετα, λάτρης της αρχαίας γραμματείας και γνώστης της, προτείνει τη μίμηση του πρακτικού πνεύματος των αρχαίων Ελλήνων και εκφράζει έτσι την υπό διαμόρφωση εθνική ιδέα και συνείδηση, με μια διαφορετική οπτική. Στη δε αναφορά του, στην Αλεξανδρινή Κοινή, φαίνεται να εντοπίζει, την εμφάνιση της Δεύτερης Σοφιστικής, η οποία και οδήγησε να γράφονται κείμενα από λόγιους, τα οποία απείχαν σημαντικά από την καθομιλουμένη στο λεξιλόγιο και τη γραμματική, εγκαινιάζοντας μια περιφρόνηση προς αυτή, αλλά και μια επιθυμία για μίμηση των αρχαίων συγγραφέων στο ύφος¹²⁵. Αξίζει να επισημανθεί και η κοινή αντίληψη με τον Κοραή, ως προς την αρνητική κρίση για τη Ρωμαϊκή περίοδο, αλλά και γενικότερα την υποδούλωση σε ξένους, με τη διαφορά ότι χρησιμοποιούν αυτήν την αρνητική κρίση για να καταλήξουν σε εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα ως προς τη γλώσσα, καθώς ο Ψαλίδας οικτρίζει την απώλεια του πρακτικού πνεύματος, ενώ ο Κοραής την εκβαρβάρωση της γλώσσας¹²⁶. Η αναφορά, όμως, γενικότερα στην απώλεια της αυτονομίας των Ελλήνων και η αρνητική επίπτωση αυτής, ανεξαρτήτως του αποτελέσματος, είναι σημάδι εθνικής αφύπνισης αλλά και πολιτικού ριζοσπαστισμού.

Για τον Ψαλίδα, η απώλεια της αυτονομίας του γένους συνέβαλε στο να χαθεί η λογική, το πνεύμα και κυρίως οι Τέχνες και οι Επιστήμες, οι οποίες και εμπλουτίζουν τη γλώσσα, ενώ οι διανοούμενοι, έχοντας απωλέσει την αυτονομία τους, επικεντρώθηκαν στην εκμάθηση της γλώσσας των αρχαίων κειμένων, νομίζοντας ότι εάν μάθαιναν να τη μεταχειρίζονται θα αποκτούσαν ξανά την πολυπόθητη αυτονομία του πνεύματος¹²⁷. Όμως, με αυτόν τον τρόπο ούτε απέκτησαν την πνευματική αυτονομία των αρχαίων, ούτε μπόρεσαν να εκπληρώσουν τον στόχο τους, που ήταν ο «φωτισμός του γένους».

¹²² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.49.

¹²³ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.240-241.

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ.241.

¹²⁵ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.96.

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ.145.

¹²⁷ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.241-243.

Αντίθετα, παραμέλησαν την τωρινή τους γλώσσα και με την αυταρέσκειά και τις προλήψεις τους γίνονται εμπόδια σε αυτόν τον φωτισμό¹²⁸.

Ο Ψαλίδας, συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του, δηλώνει ότι στην πραγματικότητα τα ελληνικά ιδιώματα, με μικρές διαφοροποιήσεις, είναι παρόμοια μεταξύ τους και συγκροτούν δύο διαλέκτου, που μιλούνται στον ελληνικό χώρο, την ηπειρωτική και τη νησιωτική διάλεκτο¹²⁹. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η δημώδης ελληνική γλώσσα είναι πλήρης από άποψη λέξεων και σωστή στις εκφράσεις της και ότι εάν οι διανοούμενοι τη χρησιμοποιήσουν (αφού πρώτα μάθουν να τη χειρίζονται σωστά) στις τέχνες και στις επιστήμες, θα ωφελήσουν το Γένος, διότι όλοι οι άνθρωποι θα μπορέσουν να κοινωνήσουν τα παραπάνω αγαθά, αλλά και η δημώδης γλώσσα θα εμπλουτιστεί και θα λάμπει, σαν την αρχαία¹³⁰. Ο Ψαλίδας σημειώνει ότι δεν είναι χυδαία ή βάρβαρη η γλώσσα του γένους, αλλά τα μυαλά αυτών που κατηγορούν τη μητρική τους γλώσσα, δίχως την παραμικρή ντροπή, ενώ φέρνοντας ως παράδειγμα τον χαρακτηρισμό της γλώσσας του Γεώργιου Χορτάτζη, ως φυσικής γλώσσας, από ένα βενετικό τυπογραφείο, δηλώνει ότι η μόνη φυσική γλώσσα είναι η μητρική γλώσσα του κάθε ανθρώπου¹³¹.

Έπειτα, ο Ψαλίδας (απηχώντας τις γλωσσικές θεωρίες του Χριστόπουλου) συνεχίζει την ιστορική του αναδρομή σημειώνοντας ότι από την αρχαιότητα διαμορφώθηκε η συνήθεια να γράφουν οι λόγιοι στην αττική διάλεκτο, ενώ η δημώδης γλώσσα του λαού ήταν και παραμένει μέχρι σήμερα αιολοδωρικής προελεύσεως¹³². Ο Ψαλίδας χρησιμοποιώντας αρχαίες πηγές επιχειρηματολογεί για το πως από την αιολοδωρική προήλθε η σημερινή δημώδης γλώσσα (η γλωσσολογική αυτή θεωρία του Χριστόπουλου είναι λαθεμένη¹³³) και από την αττική διάλεκτο προέκυψε η αλεξανδρινή Κοινή, που καθιερώθηκε έκτοτε ως η γλώσσα των λογίων και της παιδείας¹³⁴.

Παρά τα λάθη του Ψαλίδα, από γλωσσολογικής απόψεως, η κριτική του εστιάζει σωστά. Στρεφόμενη στο ζήτημα της παιδείας, και στη χρήση της μη φυσικής γλώσσας του γένους σε αυτή, το οδηγεί στην αμάθεια, ενώ η εμμονή των διανοουμένων να σπαταλούν τον χρόνο τους στην εκμάθηση μίας τεχνητής αρχαίας γλώσσας (Κοινή), αλλά και η απόπειρα περαιτέρω εξαρχαϊσμού, οδηγεί στον μαρασμό των επιστημών και όλων των αναγκαίων γνώσεων¹³⁵. Βλέπουμε ότι ο Ψαλίδας είναι οπαδός της διδασκαλίας των επιστημών και όλων των χρήσιμων γνώσεων, αλλά και δηλωμένος εχθρός της απαρχαιωμένης και δογματικής διδασκαλίας, η οποία δίνει έμφαση στην εκμάθηση νεκρών γλωσσών και παραμελεί τα νέα επιτεύγματα. Το γεγονός αυτό δεν μας προκαλεί εντύπωση,

¹²⁸ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.243.

¹²⁹ Στο ίδιο,σελ.243-244.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ.244.

¹³¹ Στο ίδιο, σελ.245.

¹³² Στο ίδιο, σελ.246.

¹³³ Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, σελ.189.

¹³⁴ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.246-248.

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ.248.

γνωρίζοντας τη διαφωτιστική εκπαιδευτική του δραστηριότητα, ως διευθυντή της Καπλάνειου σχολής των Ιωαννίνων.

Από την κριτική του συγγραφέα δεν θα ξεφύγει ούτε η απόπειρα εξαρχαϊσμού λέξεων της φυσικής γλώσσας, με την προσθήκη του συμφώνου ν στο τέλος πλήθους λέξεων, καθώς και με την εισαγωγή δοτικών, μετοχών και γενικότερα ψευδοαπτικών φράσεων, απόπειρα την οποία σατιρίζει εύστοχα, αποδεικνύοντας με παραδείγματα φωνητικής τη ματαιότητά της¹³⁶. Άλλο ένα ακανθώδες ζήτημα είναι αυτό της χρήσης της αρχαίας ορθογραφίας στη γραφή, η οποία δυσχεραίνει την έκφραση της προφορικής στην γραπτή της μορφή, ενώ φέρνει ως παράδειγμα μίμησης την απλοποίηση της ορθογραφίας στη Ρωσία¹³⁷.

Στην συνέχεια, απαντώντας στο κατά πόσο είναι εφικτό να αλλάξει η ορθογραφία της γλώσσας, από τη στιγμή που όλα τα βιβλία έχουν τυπωθεί με το παλιό σύστημα, δηλώνει ότι τα βιβλία αυτά (και άθελά του μας δίνει μια εικόνα της παραγωγής βιβλίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αναφέροντας πλήθος βιβλίων, όπως η αστρονομία του Λαλάνδ, η λογική του Κοντιγιάκ, η φιλοσοφία του Σοάβι, ο Θουκυδίδης, η ιστορία του Μηλιότη, τα προοίμια της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, οι φυσικές του Κούμα και του Βαρδαλάχου), δεν είναι καν τυπωμένα στην πραγματική ρωμείκη γλώσσα, αλλά στην ψευδοαπτική, με πλήθος ιταλικών και γαλλικών λέξεων, ενώ με ένα απλό παράδειγμα δείχνει ότι η μετάφραση από μια ξένη γλώσσα στη δημώδη είναι εφικτή, εύκολη και πιο αποτελεσματική από τη μετάφραση στην ψευδοαπτική¹³⁸.

Επιστρέφοντας στον τομέα της παιδείας, αναφέρεται στην επίπονη εκμάθηση της αρχαίας ορθογραφίας στους μαθητές, γεγονός που δημιουργεί σοβαρές δυσχέρειες, καθώς αναλώνεται ο χρόνος των μαθητών όχι στη διδασκαλία χρήσιμων και πρακτικών γνώσεων στη μητρική τους γλώσσα, αλλά στην εκμάθηση γραμματικών τύπων μιας νεκρής γλώσσας, πράγμα που οδηγεί σε τραγικές αλλά και τραγελαφικές καταστάσεις¹³⁹. Ο Ψαλίδας δεν θα παραλείψει να ειρωνευτεί τις γραμματικές του Λάσκαρη και του Γαζή (γραμματικές που χρησιμοποιούνταν στη διδασκαλία), αναφέροντας ότι ο Γαζής αξιώθηκε να «διορθώσει» τα ορθογραφικά σφάλματα του Ομήρου, χωρίς να έχει ιδέα ότι η γλώσσα του Ομήρου διέφερε από την Κοινή που είχε υπόψη του και με αυτό το παράδειγμα αποδεικνύει ότι η γλώσσα αλλάζει ανά τους αιώνες και ότι ρυθμίζεται από τη συνήθεια των ομιλητών της και όχι από μεταφυσικές αντιλήψεις¹⁴⁰.

Συνεχίζοντας την κριτική ο Ψαλίδας, απαντά σε τρεις κατηγορίες επικριτών της χρήσης της δημώδους. Στην πρώτη κατηγορία βρίσκονται οι διανοούμενοι, οι οποίοι θεωρούν ότι δεν γίνεται να εκφραστούν στη δημώδη γλώσσα οι φιλοσοφικές ιδέες (περίπτωση

¹³⁶ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.248-249.

¹³⁷ Στο ίδιο, σελ.250.

¹³⁸ Στο ίδιο, σελ.250-252.

¹³⁹ Στο ίδιο, σελ.252-253.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ.253.

Βούλγαρη και πολλών άλλων) και σε αυτήν την πρόληψη απαντά μέσω του παραδείγματος του Κικέρωνα (που έγραψε φιλοσοφία στα λατινικά, σε εποχή που θεωρείτο πρόπον η φιλοσοφία να γράφεται σε αρχαία ελληνικά), αποδεικνύοντας ότι όλες οι γλώσσες δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα σύνολο λέξεων που αναπαριστούν έννοιες, επομένως σε όλες μπορούν να εκφραστούν φιλοσοφικές ιδέες¹⁴¹.

Στην δεύτερη κατηγορία επικριτών του, αυτών που θεωρούν ότι η γλώσσα θέλει διόρθωση και προσθέτουν σε αυτήν ψηφία, παλαιούς τύπους και λέξεις, συντάξεις ψευδοαττικές και φράσεις ξένες και τεχνητές (προφανώς εννοεί την παράταξη του Κοραή), δηλώνει ότι η γλώσσα του Ερωτόκριτου και των ποιημάτων του Χριστόπουλου είναι πολύ πιο πλούσια στην έκφραση, από τις ψευδοαττικές τους λέξεις και τους καλεί να διαβάσουν τη *ρωμείκη γλώσσα* του Βηλαρά για να το διαπιστώσουν στην πράξη¹⁴².

Όσο για την τρίτη ομάδα, αυτών που επιθυμούν να γράψουν στη δημώδη, αλλά αποθαρρύνονται από την έλλειψη γραμματικής και λεξικών, τους υπενθυμίζει ότι η γλώσσα είναι ζωντανή και αφού είναι η μητρική τους είναι σε θέση να γράψουν σε αυτή, καθώς ούτε ο Όμηρος, ούτε ο Κορνάρος, ούτε ο Χριστόπουλος έγραψαν τα έργα τους, με μια γραμματική ανά χείρας¹⁴³. Ο Ψαλίδας σημειώνει μάλιστα και την άποψή του για τα λεξικά, λέγοντας ότι δεν χρειάζονται ακόμα, αφού προέχει η κυκλοφορία βιβλίων, ενώ στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία χρειάζονται βιβλία για τις τέχνες, τις επιστήμες και τη θρησκεία, βιβλία γραμμένα σε απλή γλώσσα, ώστε να μορφωθεί το γένος, ενώ λεξικά θα πρέπει να υπάρχουν μόνο για να μαθαίνουν οι μαθητές τα βασικά, δηλαδή ανάγνωση και γραφή¹⁴⁴.

Παρατηρούμε το Ψαλίδα, για άλλη μια φορά, να επαναφέρει το ζήτημα της εκπαίδευσης, τόσο των μικρών παιδιών, όσο και της επιμόρφωσης ολόκληρου του γένους, καταδεικνύοντας τις τεχνικές λεπτομέρειες, ώστε να επιτευχθεί αυτός ο στόχος όσο το δυνατόν γρηγορότερα και ευκολότερα. Οι εξελίξεις τρέχουν και οι ανάγκες του γένους για μόρφωση είναι μεγάλες και δεν μπορούν να ικανοποιηθούν ούτε με τη λόγια γλώσσα, ούτε να περιμένουν πότε θα «καθαριστεί» η δημώδης (είναι σημαντικό το ότι δεν εντάσσει την γλώσσα του Κοραή στη λόγια).

Ασκώντας πάλι κριτική σε αυτούς που προσθέτουν στοιχεία της φαντασίας τους στη φυσική δημώδη γλώσσα και γράφουν σε μία διάλεκτο που δεν μιλήθηκε ποτέ, τους παρομοιάζει με τους αριστοκράτες των Κορφών (Κέρκυρα), καθώς όπως εκείνοι καταφρονούν τον απλό λαό, αντί να λειτουργούν για το καλό του, παρομοίως και οι

¹⁴¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.253-254.

¹⁴² Στο ίδιο, σελ.254.

¹⁴³ Στο ίδιο, σελ.254.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ.254-255.

λόγιοι, περιφρονούν τη γλώσσα του απλού λαού, ο οποίος και ποτέ δεν θα μπορέσει να αντιληφθεί την πλαστή και ψεύτικη γλώσσα τους¹⁴⁵.

Αφού, λοιπόν, με παραδείγματα δείχνει ξανά τον γλωσσικό και εκφραστικό πλούτο της δημώδους, η οποία μπορεί να εκφραστεί με πλήθος λέξεων και εκφράσεων, ο Ψαλίδας σημειώνει ότι η γλώσσα μπορεί να εμπλουτιστεί και με νέες λέξεις, σύνθετες και παράγωγες, οι οποίες θα προκύπτουν από τη φυσική της δομή¹⁴⁶.

Κλείνοντας το γράμμα του, ο Ψαλίδας δηλώνει ξεκάθαρα (σχεδόν προφητικά) ότι οι προλήψεις των διανοομένων πάνω στη γλώσσα θα συνεχίζουν να υπάρχουν, καθώς είναι σκληρά ριζωμένες και μόνο ο φυσικός θάνατος ή η διαταγή από την εξουσία, μπορούν να σπάσουν αυτές τις προλήψεις τους¹⁴⁷. Ο ίδιος τονίζει ότι γράφει για να απαλλάξει από τους άσκοπους κόπους όσους επιθυμήσουν να τον ακούσουν, ενώ όπως ξεκαθαρίζει, δεν το απασχολεί να αποστομώσει τους αντιπάλους του, ούτε να απαντήσει στις κατηγορίες τους, οι οποίες, όπως σημειώνει, είναι ακαταλαβίστικες για την πλειοψηφία του γένους¹⁴⁸.

Στο επόμενο γράμμα βλέπουμε την ενθουσιώδη απόκριση του Βηλαρά στο γράμμα του Ψαλίδα. Το γράμμα αποστέλλεται από τη Λάρισα στα Γιάννενα στις 15 Οκτωβρίου του 1815. Ο Ψαλίδας, όπως καταλαβαίνουμε από τα συμφραζόμενα, έχει προμηθεύσει τον Βηλαρά με αντίγραφο της απάντησής του στον Δούκα, ζητώντας του να το κρίνει και ο Βηλαράς, ανταποκρινόμενος, επιδοκιμάζει θερμά το περιεχόμενο του γράμματος¹⁴⁹. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούμε στις σχέσεις μεταξύ των δύο λογίων. Οι δύο διανοούμενοι γνωρίζονται ήδη αρκετά χρόνια πριν από αυτό το γράμμα, διακατέχονται από τις ίδιες απόψεις πάνω στο ζήτημα της γλώσσας και συνεργάζονται, όπως μας δείχνει παλαιότερη αλληλογραφία μεταξύ τους (το 1812), καθώς και η αφιέρωση στον Ψαλίδα, της *ρωμέικης γλώσσας* (το 1814), από τον Βηλαρά¹⁵⁰.

Ο Βηλαράς εκφράζει τον ενθουσιασμό του, που ένας διανοούμενος σαν τον Ψαλίδα έγραψε γράμμα, εκφραζόμενος στην καθομιλουμένη γλώσσα και χρησιμοποιώντας φωνητική ορθογραφία, δίνοντας την ευκαιρία σε όσους δεν κατανοούν τη λόγια αρχαιοπρεπή γλώσσα να διαβάσουν και να κατανοήσουν το γράμμα του¹⁵¹. Αυτό άλλωστε είναι το συμφέρον τους, σημειώνει ο Βηλαράς, ζητώντας «συγγνώμη» από τους αντιπάλους του, οι οποίοι απαιτούν να μην έχουν ιδέες όσοι δεν ξέρουν αρχαία

¹⁴⁵ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.255-256.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σελ.256-257.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σελ.257.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ.257-258.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ.258.

¹⁵⁰ Λέανδρος Βρανούσης, "Κείμενα και χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα" *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ.60.

¹⁵¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.258.

ελληνικά, αλλά και όσοι έχουν, να μην τις εκφράζουν στην «βάρβαρη» δημώδη, αλλά σε μία νεκρή αρχαία γλώσσα, που δεν μιλιέται εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια¹⁵².

Στη συνέχεια ο Βηλαράς αναφέρεται σε έναν διάλογο που είχε με έναν διανοούμενο, οπαδό της λόγιας γλώσσας. Ο ανώνυμος διανοούμενος ισχυρίστηκε στην κουβέντα του με τον Βηλαρά ότι δεν είναι δυνατή η έκφραση φιλοσοφικών εννοιών, στην «βάρβαρη» δημώδη γλώσσα, ενώ ο Βηλαράς, με παραδείγματα από την αρχαία Αθηναϊκή ιστορία, του απαντά ότι οι αρχαίοι Αθηναίοι λόγιοι εκφράζονταν σε γλώσσα απόλυτα κατανοητή στα πλήθη και χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Θεόφραστου, του δηλώνει ότι αυτός «βαρβαρίζει», μη εκφραζόμενος στη γλώσσα που κατανοούν οι πάντες¹⁵³. Συνεχίζοντας την περιγραφή του διαλόγου, ο Βηλαράς σημειώνει ότι μη αντέχοντας τα δογματικά επιχειρήματα του συνομιλητή του, προτίμησε να αποχωρήσει για να παρακολουθήσει έναν θίασο με αρκούδες (οι οποίες και ανταποκρίνονταν στα προστάγματα της φυσικής γλώσσας, σε αντίθεση με τους οπαδούς της νεκρής γλώσσας) και κλείνει το γράμμα του λέγοντας ότι αφήνει του λόγιους στην «σοφία τους», καθώς ο ίδιος προτιμάει τις αισθήσεις του και την πρακτική εξυπηρέτησή τους¹⁵⁴.

Το επόμενο γράμμα, απεσταλμένο (σύμφωνα με τον Κώδικα) στις 24 Οκτωβρίου 1815, με συγγραφέα τον Βηλαρά στη Λάρισα και παραλήπτη τον Καλαρά στην Κόρινθο, συνεχίζει τη μεταξύ τους επικοινωνία. Ο Βηλαράς εκφράζει την ικανοποίησή του για το περιεχόμενο ενός (αγνώστου σε εμάς) γράμματος του Καλαρά προς τον Χριστόδουλο Οικονόμου, ενώ δηλώνει ότι δεν πρόκειται να μπει στον κόπο, να απαντήσει στα μεταφυσικά επιχειρήματα του Σοφιανόπουλου¹⁵⁵. Μάλιστα δεν θα διστάσει να σατιρίσει την υιοθέτηση του ονόματος Μιλτιάδης από τον Σοφιανόπουλο, ενώ παραλληλίζει με τον Σοφιανόπουλο και έναν (αγνώστου λοιπών στοιχείων) Κρητικό, ο οποίος του είχε ασκήσει κριτική στο παρελθόν, τον οποίο και με περιπαικτική διάθεση τον ονοματίζει Ιδομενέα¹⁵⁶. Ο ίδιος βέβαια σημειώνει ότι δεν κατακρίνει την υιοθέτηση αρχαίων ελληνικών ονομάτων, όμως, τονίζει ότι μια απλή υιοθέτηση αρχαίου ονόματος δεν σημαίνει στην πραγματικότητα και πολλά πράγματα, καθώς η αρετή και σοφία ενός ανθρώπου δεν εξαρτώνται από το όνομά του¹⁵⁷.

Στην συνέχεια του γράμματος παρατηρούμε το περιεχόμενο να αλλάζει και το γράμμα θυμίζει λογοτεχνικό κείμενο. Σύμφωνα με τον Μοσχονά, το γράμμα που παρουσιάζεται στον κώδικα ως ενιαίο, στην πραγματικότητα είναι δύο γράμματα του Βηλαρά προς τον Καλαρά και ένα απόσπασμα από το διήγημα του Βηλαρά *ο Κολοκυθούλας*, τα οποία ο αντιγραφέας του Κώδικα τα συνένωσε σε ένα γράμμα¹⁵⁸. Το κομμάτι που αναλύσαμε

¹⁵² Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.258.

¹⁵³ Στο ίδιο, σελ.258-259.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σελ.259.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σελ.259-260.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.260.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.260.

¹⁵⁸ Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ.172.

αποτελεί το πρώτο γράμμα, το οποίο έχει σταλεί στην πραγματικότητα στις 15 Αυγούστου 1815¹⁵⁹.

Ως προς το απόσπασμα του σατυρικού έργου *Κολοκυθούλας*, αυτό που θα πρέπει να σημειωθεί είναι ότι πρόκειται για μια σάτιρα, με έντονο το στοιχείο της λαϊκής γλώσσας και πολιτισμού, στόχος της οποίας είναι η καυτηρίαση της μέχρι τότε παραδοσιακής παιδείας και της εμμονής των λογίων για εξαρχαϊσμό της φυσικής γλώσσας, καθώς και η ανάδειξη των προβλημάτων και των δυσχερειών που δημιουργούσε στους μαθητές η διδασκαλία μιας νεκρής γλώσσας, ενώ ταυτόχρονα τονίζεται η ανάγκη του γένους για συμβουλές και συγγράμματα, τα οποία θα εκφράζονται σε μία κατανοητή γλώσσα¹⁶⁰.

Μετά ξεκινάει το δεύτερο γράμμα, το οποίο συνενώθηκε κατά την αντιγραφή του στον Κώδικα. Ο Βηλαράς δέχεται την πρόταση του Καλαρά για αντικατάσταση του γράμματος ι από το η, όμως, εκφράζει τις αντιρρήσεις του στο σύστημα τονισμού του Καλαρά, ισχυριζόμενος ότι οι οξείες που χρησιμοποιεί, δεν χρησιμοποιούνται σε καμία άλλη γλώσσα, καθώς και ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν τις χρησιμοποιούσαν στην κλασσική περίοδό τους, αλλά ότι είναι προσθήκη της ρωμαϊκής περιόδου, ενώ οι διαφορετικές συνήθειες τονισμού στην προφορά κατά τόπους, καθιστούν απαραίτητη τη χαλάρωση του συστήματος τονισμού¹⁶¹. Μάλιστα, ο Βηλαράς ασκεί και μια φιλική κριτική προς τον Καλαρά, λέγοντάς του ότι «μακαρονίζεις ακόμα», διότι συνεχίζει να χρησιμοποιεί το ν ως προσθήκη στις καταλήξεις¹⁶². Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η κοινή δουλειά για την τελειοποίηση της φωνητικής ορθογραφίας συνεχίζεται, με τους δύο διανοούμενους να προσπαθούν να ξεπεράσουν τα διάφορα τεχνικά ζητήματα, ενώ διακρίνουμε ότι παρότι συμφωνούν στα βασικά, προκύπτουν διάφορα νέα ζητήματα. Αυτό είναι λογικό για ένα σύστημα γραφής, το οποίο βρίσκεται στα «σπάργανα», αλλά αξιοσημείωτη είναι και η κοινή συλλογική δουλειά τους, που παρά τις μικροδιαφωνίες, βασίζεται πάνω στα κοινά πιστεύω τους και σε μια μεγάλη αλληλοεκτίμηση.

Ο Βηλαράς μας αποκαλύπτει τα σχέδια του Καλαρά για τη συγγραφή μιας αστρονομίας και μιας γραμματικής της δημώδους. Σχολιάζοντας τα σχέδια αυτά, σημειώνει ότι οι γνώσεις αστρονομίας είναι μια περιττή λεπτομέρεια για τους περισσότερους, καθώς αυτήν τη στιγμή επείγουν άλλου είδους βιβλία, ενώ για τη γραμματική της δημώδους εκφράζει την αντίθεσή του με την αιτιολογία ότι δεν είναι κατάλληλη η χρονική συγκυρία, αφού ούτε τα παιδιά διδάσκονται τη δημώδη στα σχολεία, ούτε έχει καλλιεργηθεί επαρκώς η γραπτή της μορφή, ώστε να αντληθούν και οι αντίστοιχοι γραμματικοί τύποι¹⁶³.

¹⁵⁹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.173.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σελ.260-261.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ.261-262.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ.262.

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ.263.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Βηλαράς προσπαθεί να αποφύγει την τυποποίηση και την περιχαράκωση σε ένα αυστηρά προκαθορισμένο τρόπο έκφρασης, τουλάχιστον για εκείνη τη χρονική συγκυρία. Ο ίδιος έπειτα εξυμνεί τον γλωσσικό πλούτο και την ποικιλομορφία της δημώδους ελληνικής, με τις κατά τόπους διαφορετικές εκφάνσεις της, τις οποίες και θεωρεί ως σημείο ομορφιάς¹⁶⁴. Κλείνοντας κάνει μια μικρή αναφορά στην επικαιρότητα, αναφέροντας την εξορία του Ναπολέοντα στην Αγία Ελένη και το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων αλλά και το διαφαινόμενο τέλος της σερβικής εξέγερσης και εύχεται να ηρεμίσουν τα πράγματα μετά από τόσους πολέμους και αναταραχές, ώστε να μπορέσουν όλοι οι άνθρωποι να ζήσουν ήσυχα και δίχως κινδύνους¹⁶⁵.

Ο συγγραφέας του επόμενου γράμματος είναι ο Ιωάννης Οικονόμου, ενώ παραλήπτης του είναι ο Βηλαράς. Το γράμμα αποστέλλεται από τη Λάρισα στα Ιωάννινα στις 5 Φεβρουαρίου του 1816. Με αυτό το γράμμα ο Οικονόμου επανέρχεται στο προσκήνιο του Κώδικα μετά από αρκετό διάστημα, καθώς στο τελευταίο γράμμα του που εξετάστηκε βρισκόταν στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας (Ραχίτιο), αναμένοντας την επιστροφή του στην πατρίδα του, τη Λάρισα. Ο Οικονόμου πλέον βρίσκεται στην πατρίδα του, ενώ ο Βηλαράς έχει επιστρέψει στα Ιωάννινα, κάπου στα τέλη του 1815 με αρχές του 1816. Το ύφος του Οικονόμου εμφανίζεται αλλαγμένο σε σύγκριση με το αντίστοιχο των δύο προηγούμενων γραμμάτων, καθώς ο Οικονόμου πια μεταχειρίζεται τη δημώδη γλώσσα, έχοντας εγκαταλείψει το λόγιο ύφος. Βέβαια, σε αντίθεση με τους Βηλαρά, Ψαλίδα και Καλαρά, δεν έχει υιοθετήσει τη φωνητική ορθογραφία, αλλά έχει προσαρμόσει την κλασική ορθογραφία στη δημώδη γλώσσα.

Όπως παρατηρούμε από την εισαγωγή του γράμματος, ο Οικονόμου ξεκαθαρίζει στον Βηλαρά τη θέση του ως προς το ζήτημα της γλώσσας, λέγοντας ότι δεν στενοχωριέται ούτε μετανοεί που εγκατέλειψε τις «ελληνικούρες», οι οποίες του είχαν αποτυπωθεί στο μυαλό¹⁶⁶. Στη συνέχεια, στο μεγαλύτερο μέρος του γράμματος, ο Οικονόμου καταπιάνεται με την κριτική στον Σοφιανόπουλο. Όπως σημειώνει, τα μεταφυσικά και παράλογα επιχειρήματα του Σοφιανόπουλου, τον οδήγησαν στο να κατασταλάξει ως προς τη χρήση της δημώδους, ενώ δεν παραλείπει να σατιρίσει το αρχαιοπρεπές ψευδώνυμο του Σοφιανόπουλου (Μιλτιάδης), το πομπώδες λόγιο ύφος του στη γλώσσα, αλλά και να κριτικάρει την προσπάθεια του Σοφιανόπουλου να μεταβάλει τις συνήθειες του γένους, μετονομάζοντας τη ρωμείκη γλώσσα (επικρατούσα μέχρι τότε ονομασία) σε νεοελληνική¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.263-264.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σελ.265.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ.265.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ.265-266.

Αφού ολοκληρώσει τη σάτιρα προς τον Σοφιανόπουλο, ο Οικονόμου κάνει παράκληση στον Βηλαρά, να στείλει στο τυπογραφείο το «μυθιστορικό» του ¹⁶⁸. Δεν μας αποκαλύπτει περισσότερα στοιχεία για το περιεχόμενο αυτού του βηλαρικού πονήματος, το οποίο λογικά δεν είχε ακόμη εκδοθεί εκείνη τη στιγμή, ενώ παραμένει άγνωστο και το είδος αυτού (ίσως να ήταν κάποιο διήγημα ή συλλογή διηγημάτων). Εντύπωση προκαλεί η προτροπή του Οικονόμου προς τον Βηλαρά να χρησιμοποιήσει την «ελληνική» (δηλαδή την παραδοσιακή) και όχι τη φωνητική ορθογραφία στο νέο του έργο, καθώς οι αλλαγές στη γλώσσα θα πρέπει να γίνουν με μέτρο και όχι όλες μαζί¹⁶⁹.

Παρατηρούμε ότι οι οπαδοί της δημώδους γλώσσας, δεν έχουν κατασταλάξει, ούτε μοιράζονται κοινές απόψεις πάνω στο σύστημα της ορθογραφίας, καθώς ο Βηλαράς με τον Καλαρά, ενώ συμφωνούν στη χρήση φωνητικής ορθογραφίας, εμφανίζουν κάποιες επιμέρους διαφορές στο σύστημά τους, ενώ ο Οικονόμου, όπως προαναφέρθηκε, επιθυμεί τη σύζευξη της δημώδους γλώσσας με την παραδοσιακή ορθογραφία. Μάλιστα, αξίζει να παρατηρηθεί, ότι το σύστημα γραφής του Οικονόμου είναι και το πιο ευανάγνωστο από όσα εμφανίζονται στον Κώδικα και ίσως και το πιο κατανοητό για τον σύγχρονο αναγνώστη.

Επιστρέφοντας στο γράμμα, ο Οικονόμου κλείνει, ζητώντας από τον Βηλαρά να του αποστείλει χειρόγραφα από τα νεότερα συγγράμματά του, αλλά και την απάντησή του στον Σοφιανόπουλο (σε περίπτωση που την επιχειρούσε), ενώ δηλώνει τη θλίψη του Κονομάτη και του ιδίου για τον αποχωρισμό τους και το τέλος της προσωπικής τους συναναστροφής μετά την αποχώρηση του Βηλαρά από τη Λάρισα¹⁷⁰. Με βάση το τελευταίο απόσπασμα του γράμματος μπορούμε να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις. Με την επιστροφή του Οικονόμου στη Λάρισα συστάθηκε μία παρέα ή θα μπορούσαμε να πούμε και ένας κύκλος διανοουμένων, οπαδών της δημώδους, με έδρα τη Λάρισα, ενώ ταυτόχρονα είχε και διάυλους επικοινωνίας με τον Ψαλίδα στα Ιωάννινα, με τον Καλαρά στην Κόρινθο και λογικά και με άλλα πρόσωπα. Κεντρικό πρόσωπο σε αυτόν τον κύκλο είναι ο Βηλαράς, ο οποίος άλλωστε είναι και ο πιο γνωστός, ιδιαιτέρως μετά την κυκλοφορία της *ρωμείκης γλώσσας* το 1814. Ο Οικονόμου και ο Κονομάτης αποτελούν επίσης άλλες δύο μορφές αυτού του κύκλου. Όπως παρατηρούμε από τα προηγούμενα γράμματα του, το ύφος του Οικονόμου άλλαξε, μετά την επιστροφή του από την Αίγυπτο και δεν θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι η αλλαγή αυτή και η υιοθέτηση της δημώδους, ήταν αποτέλεσμα της φιλίας και της συναναστροφής του με τον Βηλαρά. Ο κύκλος αυτός, λογικά θα ήταν γνωστός στους διανοούμενους της ευρύτερης περιοχής της Λάρισας, ειδικά εάν θυμηθούμε και την οργισμένη απόκριση από τη Ραψάνη προς τον Παπαδημήτρη Οικονόμου. Με την αποχώρηση του Βηλαρά από τη Λάρισα και την

¹⁶⁸ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.267.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σελ.267.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.267.

επιστροφή του στα Ιωάννινα, αυτός ο κύκλος «σπάει», όμως οι παλιοί γνώριμοι θα συνεχίσουν την επικοινωνία τους, μέσω αλληλογραφίας.

Στο επόμενο γράμμα, συναντάμε την τρίτη αντίκρουση των οπαδών της δημώδους. Σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα γράμματα (Σοφιανόπουλος και Αθανάσιος Γεωργίου), το συγκεκριμένα αποφεύγει τα υβρεολόγια και τις προσβολές και προσπαθεί να ασκήσει μια αντικειμενική κριτική, δίχως υπερβολές. Συγγραφέας του γράμματος ο Νικόλαος Λογοθέτου από τα Βοδενά (Έδεσσα) της Μακεδονίας και παραλήπτης ο Χριστόδουλος Κονομάτης, ο οποίος για άλλη μια φορά λειτουργεί ως σύνδεσμος. Η γλώσσα του κειμένου λόγια, γραμμένη, όμως, σε αρκετά κατανοητό ύφος, δίχως υπερβολικούς αρχαϊσμούς. Το δε γράμμα αποστέλλεται από τα Βοδενά στη Λάρισα στις 8 Φεβρουαρίου 1816.

Ο Λογοθέτου ξεκινά την επιχειρηματολογία του λέγοντας ότι το ιδανικό θα ήταν οι διανοούμενοι του γένους να καταπιάνονται με τη φιλοσοφία και να μη σπαταλούν τις δυνάμεις τους σε λέξεις και φράσεις, οι οποίες από μόνες τους δεν έχουν κάποια αξία, καθώς σημασία έχει να εκφράζονται οι έννοιες σωστά και με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνονται αντιληπτές από τους ακροατές ¹⁷¹. Βέβαια, κάποιοι διανοούμενοι, εμφορούμενοι από το γεγονός της πρόσμιξης των Ελλήνων με βαρβάρους, θέλησαν να διαφυλάξουν τη γλώσσα κατακρίνοντας την ομιλούμενη και προσπαθώντας να την εξαρχαΐσουν, άλλοι προσπάθησαν να την διορθώσουν και να την καθαρίσουν, ενώ άλλοι κατέληξαν ότι η ομιλούμενη θα πρέπει να χρησιμοποιείται κατά πως έχει¹⁷².

Ο Λογοθέτου εκφράζει την άποψη ότι η γλώσσα θα πρέπει να μην προκύπτει από τη φαντασία των διανοουμένων αλλά από τον λαό, όμως, θα πρέπει να είναι πιο ομαλή και πιο οργανωμένη, καθώς η δημώδης στην προφορική μορφή της περιέχει διάφορες ανωμαλίες και κυρίως θα πρέπει η γλώσσα αυτή να είναι κοινή για όλους, αποφεύγοντας τους ιδιωματισμούς, που συναντώνται ανά περιοχές της Ελλάδας¹⁷³.

Στη συνέχεια, στηρίζει το επιχείρημά του δίνοντάς του ιστορική χρεία και αντλώντας από πληθώρα παραδειγμάτων από την αρχαία ελληνική ιστορία, προσπαθεί να αποδείξει ότι με εξαίρεση τους ποιητές που μεταχειρίζονταν τις διαλέκτους, όλοι οι λόγιοι έγραφαν σε μία κοινή γλώσσα, την οποία οι μεταγενέστεροι την πλησίασαν στην Αττική διάλεκτο, λόγω των σπουδαίων διανοητών της αρχαίας Αθήνας¹⁷⁴. Ο Λογοθέτου καταλήγει ότι η γλώσσα θα πρέπει να είναι απλή και καθαρή, ώστε και να χρησιμοποιείται από τους διανοούμενους και να είναι αντιληπτή από τον λαό, στον δε προφορικό λόγο, ο καθένας να ομιλεί στη διάλεκτό του, όμως, στον γραπτό λόγο, να υπάρχει μόνο μία κοινή γλώσσα

¹⁷¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.267.

¹⁷² Στο ίδιο, σελ.267-268.

¹⁷³ Στο ίδιο, σελ.268.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ.268-270.

(αφήνει τη χρήση ιδιωματισμών στην ποίηση), στην οποία θα γράφουν όλοι, βοηθώντας στην εξύψωσή της¹⁷⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ανεξαρτήτως της ιστορικής χρείας, που προσπαθεί να προσδώσει στα λεγόμενα του, ο Λογοθέτου είναι πιο κοντά στην έννοια μίας επίσημης γλώσσας, με τη σύγχρονη έννοια, αφού και στη Δυτική Ευρώπη καθορίστηκε μία επίσημη και κοινή γραπτή μορφή της εκάστοτε γλώσσας, δίχως την παρουσία ιδιωματισμών.

Έπειτα, ο Λογοθέτου εκφράζοντας την κριτική του στους οπαδούς της δημώδους, αναφέρει ότι ούτε στην αρχαιότητα οι λόγιοι μεταχειρίζονταν την ίδια επακριβώς γλώσσα με τον απλό λαό, διότι η απλή γλώσσα δεν μπορούσε να εκφράσει το πλήθος των νοημάτων και των ιδεών και τονίζει ότι δεν μπορούν να βρεθούν λέξεις της καθομιλουμένης, που να εκφράζουν επιστημονικές και φιλοσοφικές έννοιες, διότι δεν υφίστανται τέτοιες λέξεις σε αυτή¹⁷⁶. Παράλληλα τονίζει την αντίθεσή του στους ιδιωματισμούς, διότι μάλλον δυσχεραίνουν την κατανόηση μεταξύ των Ελλήνων, ενώ αναφέρει και τις «βαρβαρικές» λέξεις (ιταλικές, τούρκικες, βουλγάρικες), που υφίστανται εντός της δημώδους, και οι οποίες θα πρέπει να αντικατασταθούν με αντίστοιχες ελληνικές¹⁷⁷.

Ο Λογοθέτου θεωρεί ότι το πρόβλημα του γένους δεν είναι τόσο η γλώσσα, όσο τα νοήματα, τα οποία απουσιάζουν και δηλώνει ότι ακόμα και εάν κάποιος μέτριας μόρφωσης διαβάσει τον *Επιτάφιο* του Περικλή στη δημώδη, δεν πρόκειται να αντιληφθεί τα βαθύτερα νοήματα του έργου αυτού¹⁷⁸.

Ο ίδιος, κλείνοντας το γράμμα του, εκφράζει την αποδοκιμασία του, τόσο για τους αρχαϊστές, όσο και για τους οπαδούς της δημώδους και παρουσιάζεται φιλικά προσκείμενος προς τον Κοραή. Αναγνωρίζει, όμως, την αδιέξοδη και δαιδαλώδη κατάσταση, στην οποία η «μέση λύση» έχει εισέλθει και εκφράζει την αντίθεσή του στις γλωσσικές διαμάχες, ελπίζοντας σε μία συναίνεση μεταξύ των λογίων και σε μία κοινή λύση¹⁷⁹.

Όπως προαναφέραμε, ο Λογοθέτου είναι οπαδός της μίας κοινής γραπτής γλώσσας, επιδιώκοντας μια λύση που ομοιάζει με τις επίσημες γλώσσες των δυτικών εθνών. Η αντίληψή του είναι πανομοιότυπη με του Κοραή, αν και ο Λογοθέτου φαίνεται να έχει αντιληφθεί τα υπαρκτά αδιέξοδα και τις δυσκολίες του εγχειρήματος του καθαρισμού της γλώσσας. Ο ίδιος παρότι πιστεύει ότι η κοινή γραπτή θα πρέπει να είναι λόγια, ταυτόχρονα θεωρεί ότι θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο κατανοητή και κοντινή στη δημώδη, δίχως υπερβολές στον εξαρχαϊσμό. Αυτό άλλωστε διαφαίνεται και στο

¹⁷⁵ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.270.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ.270-271.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σελ.271.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ.271-272.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ.272.

ύφος της ,σχετικά εύκολης, λόγιας γλώσσας που μεταχειρίζεται. Το σημαντικότερο για τον Λογοθέτου, τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, είναι να υπάρξει ένας συμβιβασμός μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών και ένα κοινό έργο, ώστε να προκύψει μια σχετικά αποδεκτή λύση στο ζήτημα της γλώσσας.

Το επόμενο γράμμα ανήκει στον Βηλαρά και αποστέλλεται από τα Ιωάννινα στη Λάρισα, στις 24 Φεβρουαρίου 1816, με αποδέκτη τον Κονομάτη. Ο Βηλαράς αναφέρεται περιπαικτικά στο πρόσωπο του Σοφιανόπουλου, σατιρίζοντας το ψευδώνυμό του, ενώ διαπιστώνουμε ότι είναι απάντηση σε (άγνωστο σε εμάς) γράμμα του Κονομάτη προς τον Βηλαρά¹⁸⁰. Μέσα από τις περιγραφές του Βηλαρά, μπορούμε να υποθέσουμε, ότι το γράμμα του Κονομάτη ήταν μια έντονη αντίδραση ως προς την κριτική του Σοφιανόπουλου, ενώ ο Βηλαράς δεν παραλείπει να καυτηριάσει τον Θεοχάρη Ρέντη, ο οποίος και «υπέκλεψε» το γράμμα του, το οποίο προοριζόταν για τον Καλαρά (το οποίο και αναλύσαμε), και στη συνέχεια το προμήθευσε στον Σοφιανόπουλο¹⁸¹. Τελειώνοντας, ο Βηλαράς ζητάει από τον Κονομάτη, μαζί με τον Οικονόμου, να διευθετήσουν την αποστολή του γράμματός του προς τον Λόντο και τον Καλαμογδάρτη¹⁸².

Την ίδια ακριβώς ημέρα (24 Φεβρουαρίου 1816), ο Βηλαράς θα στείλει δεύτερο γράμμα στη Λάρισα, με παραλήπτη τον Οικονόμου. Η «εκστρατεία» του Μιλτιάδη αναποδογύρισε την τάξη της ανταπόκρισης μεταξύ τους, καθώς και ο Οικονόμου έστειλε γράμμα στον Βηλαρά (το οποίο σχολιάστηκε), με το οποίο κριτικάρει τις θέσεις του Σοφιανόπουλου, προλαβαίνοντας μαζί με τον Κονομάτη μια απόκριση από τον Βηλαρά, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει στα Ιωάννινα¹⁸³. Ο Βηλαράς εκτιμά τις σκέψεις που του εξέφρασε ο Οικονόμου, καθώς και την υιοθέτηση της φυσικής γλώσσας (καθομιλουμένης) από μέρος του, ενώ του ξεκαθαρίζει ότι δεν πρόκειται να απαντήσει στον Σοφιανόπουλο, διότι η δογματική κριτική του δεν επιχείρησε να αναιρέσει το βηλαρικό εγχείρημα με επιχειρήματα, αντιθέτως είχε την απαίτηση να παύσει τις δραστηριότητές του, επειδή απλώς δεν συμφωνούσε με αυτές¹⁸⁴. Παρατηρούμε ότι ο Βηλαράς διαχωρίζει την κριτική με επιχειρήματα από αυτήν που δεν τα διαθέτει, ενώ φαίνεται από τα λεγόμενά του, να επιθυμεί την ορθολογική διαπάλη, δείχνοντας πλήρη περιφρόνηση και απαξίωση στην άλογη και δίχως επιχειρήματα κριτική.

Και το επόμενο γράμμα είναι απεσταλμένο την ίδια ημέρα με τα προηγούμενα, μόνο που προορισμός του δεν είναι η Λάρισα, αλλά η Κωνσταντινούπολη και αποδέκτες του, ο πρόκριτος της Βοστίτσας (Αίγιο) Ανδρέας Λόντος και ο πρόκριτος της Πάτρας Ανδρέας Καλαμογδάρτης. Ο Βηλαράς ευχαριστεί τους δύο Πελοποννήσιους προκρίτους, διότι τον προμήθευσαν με την (τυπωμένη σε φυλλάδιο πλέον) απάντηση του Σοφιανόπουλου και

¹⁸⁰ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.273.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σελ.273.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ.273.

¹⁸³ Στο ίδιο, σελ.274.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ.274.

προχωρά σε μια σύντομη κρίση ως προς τον αντίπαλό του, δηλώνοντας ότι η κριτική του στερείται επιχειρημάτων και ορθολογισμού, ενώ ο δογματικός και καταδικαστικός του λόγος αποβαίνει εις βάρος του, όσο και εάν προσπαθεί να τον στολίσει με αρχαιοπρεπείς εκφράσεις¹⁸⁵. Επίσης, δεν παραλείπει να εκφράσει τη δυσαρέσκεια του για την «υποκλοπή» του γράμματός του από τον Θεοχάρη Ρέντη και τη διαβίβαση των προσωπικών του δεδομένων προς ένα άγνωστο (για τον Βηλαρά) πρόσωπο¹⁸⁶.

Το γράμμα κλείνει με ευχαριστίες προς τους δύο προκρίτους και αξίζει να αναφέρουμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς φαίνεται ότι ο Βηλαράς είχε γνωριμίες και με προκρίτους, που εδρεύουν εκτός του χώρου της Ηπείρου (θυμόμαστε άλλωστε τα γράμματα στους Ηπειρώτες προκρίτους Μελά, Καραπάνο και Γενοβέλη) και μάλιστα με δύο πολύ γνωστούς και ισχυρούς προκρίτους της Πελοποννήσου, όπως ο Λόντος και ο Καλαμογδάρτης. Για αυτούς τους δύο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ίσως βλέπουν με συμπάθεια τις γλωσσικές του απόψεις ή ακόμη ότι μπορεί και να τις συμμερίζονταν, αφού ενημέρωσαν τον Βηλαρά για το έντυπο του Σοφιανόπουλου, ενώ ταυτόχρονα δεν παρέλειψαν, να του ζητήσουν να απαντήσει στον «κριτή» του. Οι δύο πρόκριτοι, λογικά είχαν στείλει γράμμα στον Βηλαρά, το οποίο δυστυχώς δεν υπάρχει στον Κώδικα, οπότε μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Όμως το ιδιαίτερα φιλικό ύφος του Βηλαρά και οι ευχαριστίες απέναντι στα πρόσωπά τους, ίσως να μας προϊδεάζουν για μια τουλάχιστον ευνοϊκή στάση των δύο προκρίτων, ως προς τις γλωσσικές απόψεις του Βηλαρά.

Το επόμενο γράμμα, είναι γραμμένο από τον Βηλαρά στις 2 Μαρτίου 1816 και αποστέλλεται από τα Ιωάννινα στη Λάρισα, με παραλήπτη τον Οικονόμου. Στο μικρό αυτό γράμμα παρατηρούμε τις πρώτες αντιδράσεις απέναντι στην κριτική του Λογοθέτου. Ο Βηλαράς τοποθετεί τον Λογοθέτου στην ίδια κατηγορία με τους υπόλοιπους κριτές του και επιγραμματικά σημειώνει ότι επικρατεί αταξία στις σκέψεις τους και έλλειψη σωστών ιδεών και ορθολογισμού¹⁸⁷. Βέβαια από το γράμμα διαφαίνεται ότι ο Οικονόμου επέδειξε μια πιο διαλλακτική στάση απέναντι στην κριτική του Λογοθέτου, την οποία και βρίσκει πιο ανεκτή σε σύγκριση με άλλες, οι οποίες είχαν ασκηθεί στο παρελθόν¹⁸⁸.

Στην επόμενη επιστολή, βλέπουμε την απάντηση του Οικονόμου στον Βηλαρά, γραμμένη στις 12 Μαρτίου 1816 και απεσταλμένη από τη Λάρισα στα Ιωάννινα. Ο Οικονόμου εκφράζει τον σεβασμό του προς το πρόσωπο του Βηλαρά αλλά και τη χαρά του, που έχει την τιμή να αλληλογραφεί με μία τόσο σπουδαία προσωπικότητα, χαρά την οποία όπως δηλώνει ειρωνικά, δεν μπορεί να εκφράσει στην καθομιλουμένη¹⁸⁹. Αστεειεύμενος

¹⁸⁵ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.275-276.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ.276.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ.276.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σελ.276.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σελ.277.

μεταχειρίζεται αρχαιοπρεπείς εκφράσεις και σατιρίζει τη λόγια γλώσσα (ελληνικούρες) και τις πηγές της, όπως το επιστολάριο του Κορυδαλλέως¹⁹⁰ (ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, 1570-1646, ήταν από τους σημαντικότερους λόγιους της εποχής του και εισήγαγε τον νεοαριστοτελισμό στον τότε οθωμανικό χώρο¹⁹¹).

Αφού ευχαριστήσει τον Βηλαρά που του υπέδειξε την ιδανικότερη πηγή λέξεων (την καθομιλουμένη), κάνει μια αναφορά στον Λογοθέτου, λέγοντας ότι η κριτική του είναι ανεκτή, όχι επειδή έχει σωστές θέσεις, αλλά επειδή δεν προσκολλάται στο ύφος άλλων, ενώ λόγω του νεαρού της ηλικίας του και της καλής του διάθεσης, δεν είναι δογματικός και μπορεί ίσως να «προσηλυτιστεί» στο δημώδες ύφος¹⁹².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επόμενο γράμμα, του οποίου αποστολέας είναι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος και παραλήπτης ο Ιωάννης Οικονόμου. Το γράμμα αποστέλλεται από τη Σμύρνη στη Λάρισα, στις 25 Μαΐου 1816. Είναι γνωστό, ότι ο καθηγητής του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης και διαπρεπής εκπαιδευτικός γνωριζόταν με τον Οικονόμου, καθώς είχε υπάρξει δάσκαλός του στο παρελθόν στο σχολείο της Τσαρίτσανης¹⁹³. Παρομοίως και η άλλη μεγάλη μορφή του Φιλολογικού Γυμνασίου, ο Κούμας, γνωρίζει τον Οικονόμου, ο οποίος έχει υπάρξει μαθητής του¹⁹⁴. Την προσοχή, όμως, τραβά η αναφορά του Κωνσταντίνου Οικονόμου (που αυτήν την περίοδο ανήκει στο κοραϊκό στρατόπεδο) στο πρόσωπο του Βηλαρά. Πιο συγκεκριμένα, ο Οικονόμος ζητάει από τον Οικονόμου να υπενθυμίσει στον Βηλαρά ένα γράμμα που του είχε στείλει, στο οποίο του ζητούσε τη βοήθειά του¹⁹⁵. Δεν γνωρίζουμε τι είδους βοήθεια του ζητούσε, αφού ούτε το γράμμα διαθέτουμε, ούτε από τα συμφραζόμενα προκύπτει το περιεχόμενό του, όμως, ο γεμάτος φιλοφρονήσεις λόγος του Κωνσταντίνου Οικονόμου προς τον Βηλαρά, αλλά και γενικότερα η επαφή αυτή μεταξύ ενός γνωστού οπαδού του Κοραή και του Βηλαρά, είναι αξιοσημείωτη.

Στην επόμενη επιστολή βλέπουμε τη μεσολάβηση του Οικονόμου στον Βηλαρά. Το γράμμα αποστέλλεται από τη Σελίτσανη (όπου ο Οικονόμου έχει βρει καταφύγιο λόγω επιδημίας πανώλης στη Λάρισα) στον Τύρναβο (όπου βρίσκεται προσωρινά ο Βηλαράς), στις 6 Ιουλίου 1816. Η μόνη πληροφορία που αντλούμε είναι ότι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ζητά την ευεργεσία του Βηλαρά¹⁹⁶. Δεν διαφαίνεται κάποια άλλη πληροφορία, η οποία να μας ξεκαθαρίζει τι είδους ευεργεσία ζητά ο Οικονόμος από τον Βηλαρά.

¹⁹⁰ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.277-278.

¹⁹¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ.29.

¹⁹² Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.278.

¹⁹³ Μ. Μ. Παπαιωάννου, "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος Η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. νθ.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.νβ.

¹⁹⁵ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.279.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ.280.

Την ίδια ακριβώς απορία φαίνεται να έχει και ο Βηλαράς, όπως διαφαίνεται από την απάντηση του στον Οικονόμου¹⁹⁷. Το μικρό αυτό γράμμα αποστέλλεται από τον Τύρναβο στη Σελίτσανη στις 16 Ιουλίου 1816. Σε αυτό το γράμμα ο Βηλαράς μας αποκαλύπτει και την ενασχόληση του Οικονόμου με τη μετάφραση του Λουκιανού σε δημώδη γλώσσα, εγχείρημα το οποίο και βαφτίζει ως ρωμιο-Λουκιανός¹⁹⁸.

Σε νέα απόκριση του Βηλαρά στον Οικονόμου, απεσταλμένη από τον Τύρναβο στη Σελίτσανη, στις 22 Ιουλίου 1816, βλέπουμε την αντίδραση του Βηλαρά στις εικασίες του Κωνσταντίνου Οικονόμου. Παρότι αντιλαμβανόμαστε το πικρόχολο ύφος του Βηλαρά, ως προς τον Οικονόμο, και το ύφος του, ούτε σε αυτό το γράμμα φανερώνεται τι ακριβώς είχε γράψει και ζητήσει ο Οικονόμος¹⁹⁹.

Ο Βηλαράς θα απαντήσει με γράμμα στον Κωνσταντίνο Οικονόμο, το οποίο αποστέλλεται από τον Τύρναβο στη Σμύρνη. Χαρακτηριστική η ορθογραφία του γράμματος, με τον Βηλαρά να μη χρησιμοποιεί φωνητική ορθογραφία αλλά την παραδοσιακή, ενώ πάντοτε το ύφος είναι σε δημώδη. Ο Βηλαράς αποκρίνεται με ευγένεια και σεβασμό προς τον Οικονόμο, όμως ούτε και σε αυτό το μικρό γράμμα μπορούμε να διακρίνουμε τους ακριβείς λόγους της επικοινωνίας τους, τους οποίους και δεν θα μπορέσουμε να μάθουμε²⁰⁰. Άλλωστε, δεν πρόκειται να συναντήσουμε στη συνέχεια, κάποιο άλλο τεκμήριο επικοινωνίας μεταξύ του Βηλαρά και του Κωνσταντίνου Οικονόμου.

Η αλληλογραφία, βέβαια, μεταξύ του Βηλαρά και του Ιωάννη Οικονόμου συνεχίζει κανονικά. Σε γράμμα του Βηλαρά στον Οικονόμο, απεσταλμένο από τον Τύρναβο στη Λάρισα, στις 20 Οκτωβρίου του 1816, πληροφορούμαστε και για ένα άλλο συγγραφικό εγχείρημα του Οικονόμου, μία τοπική Γεωγραφία, με τον Βηλαρά να στέλνει για βοήθεια, αποσπάσματα από το έργο του Διόδωρου του Σικελιώτη²⁰¹. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Βηλαράς στα τελευταία του γράμματα φαίνεται να έχει αφήσει το σύστημα της φωνητικής ορθογραφίας και να μεταχειρίζεται μια απλή μορφή της παραδοσιακής, τουλάχιστον όσον αφορά τα γράμματά του που βρίσκονται στον Κώδικα.

Σε επόμενο γράμμα του Οικονόμου προς τον Βηλαρά, απεσταλμένο από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, για άλλη μια φορά διακρίνουμε τη στηλιτευτική διάθεση απέναντι στην παραδοσιακή παιδεία. Ο Οικονόμος αναφέροντας ότι δεν διαθέτει τις ικανότητες του δάσκαλου του (του Βηλαρά) στη γραφή, περιπαικτικά αναφέρει ότι αυτά παθαίνει όποιος δεν καταπιάνεται στα νιάτα του με τη μελέτη της γραμματικής του Θεόδωρου Γαζή και του επιστολάριου του Κορυδαλλέως, αλλά αντίθετα επικεντρώνεται στη μελέτη

¹⁹⁷ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.281.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ.281.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ.282.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σελ.283.

²⁰¹ Στο ίδιο, σελ.284.

άθρων, όπως ο Λουκιανός και ο Βολταίρος²⁰². Στο συγκεκριμένο απόσπασμα διαγράφεται ξεκάθαρα η αντίθεση μεταξύ των νέων ιδεών του Διαφωτισμού και της παραδοσιακής σχολαστικής παιδείας, ενώ διαφαίνεται η πλήρης ταύτιση και ευθυγράμμιση της ομάδας των οπαδών της καθομιλουμένης με το ρεύμα του Διαφωτισμού.

Στην συνέχεια παρατηρούμε να παρεμβάλλονται δύο υποθετικά σατυρικά γράμματα, τα οποία και αντέγραψε ο Οικονόμου στον Κώδικα. Πρόκειται για αποσπάσματα από τον *Ερμήλο* του Μιχαήλ Περδικάρη. Η σατυρική και καταγγελτική του στάση, τόσο έναντι των ιδεών του Διαφωτισμού, όσο και σε κάποιες περιπτώσεις εναντίον του τότε παραδοσιακού κατεστημένου, δεν σχετίζονται με το θέμα της εργασίας. Το γεγονός ότι δεν είναι πραγματικά γράμματα αλλά απόσπασμα λογοτεχνικού έργου, μας οδηγεί αναγκαστικά στο να τα παραλείψουμε και να συνεχίσουμε την καταγραφή με ένα πολύ σημαντικό γράμμα που ακολουθεί του αποσπάσματος του *Ερμήλου*.

Πρόκειται για γράμμα του Οικονόμου προς τον Γρηγόριο Κωνσταντά, το οποίο και αποστέλλεται στις 15 Ιανουαρίου 1817 από τη Λάρισα στις Μηλιές του Πήλιου. Η αξία του σαν τεκμηρίου μεγάλη, καθώς αποτελεί συνδετικό κρίκο μεταξύ του κύκλου του Βηλαρά και ενός παλαιότερου υπερασπιστή της χρήσης της καθομιλουμένης. Ο Οικονόμου εκφράζει στον Κωνσταντά τον προβληματισμό του σχετικά με την επιλογή της γλώσσας από έναν διανοούμενο. Στην περίπτωση που επιλέξει την Ελληνική γλώσσα (λόγια) κινδυνεύει να έχει λάθη στην έκφραση αλλά και να μην είναι απόλυτα κατανοητός, ενώ στην περίπτωση όπου χρησιμοποιήσει την καθομιλούμενη, τότε κινδυνεύει να χαρακτηριστεί ως αμαθής και αγράμματος²⁰³. Παράλληλα, όπως παρατηρεί ο Οικονόμου, επικρατεί ένα χάος ως προς το ύφος των συγγραμμάτων και των μεταφράσεων, καθώς κάθε γραμμικό βιβλίο είναι στην ουσία γραμμένο με διαφορετικό ύφος, οδηγώντας σε ένα γλωσσικό κατακερματισμό²⁰⁴.

Στην συνέχεια ο Οικονόμου αναφέρεται στα αδιέξοδα της γλωσσικής διαπάλης, όπου μερίδα διανοουμένων επιθυμεί τον εξαρχαϊσμό της γλώσσας, ενώ άλλη μερίδα προσπαθεί να ετυμολογήσει λέξεις (ξεκάθαρη αναφορά στο κοραϊκό εγχείρημα), δίχως να ξεκαθαρίζεται εάν επιθυμεί να στολίσει την αρχαία γλώσσα με στοιχεία της δημώδους ή αντίστροφα τη δημώδη με στοιχεία της αρχαίας ελληνικής²⁰⁵. Μοναδικός τρόπος διαφυγής από το γλωσσικό αδιέξοδο είναι η συγκρότηση μιας ομάδας διανοουμένων, η οποία θα συστήσει ένα κοινό ύφος στην καθομιλούμενη γλώσσα, με πλήρη διαχωρισμό της κοινής (καθομιλουμένης) από την ελληνική (αρχαία ελληνική), η

²⁰² Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.284-285.

²⁰³ Στο ίδιο, σελ.300.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 300.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σελ.300.

οποία και θα διδάσκεται ως ξεχωριστή γλώσσα, σε όσους έχουν τον χρόνο και τη διάθεση²⁰⁶.

Ο Οικονόμου δεν θα παραλείψει να παρουσιάσει στον Κωνσταντά πτυχές του έργου και του γλωσσικού εγχειρήματος του Βηλαρά. Αναφέρει ότι υιοθέτησε τις βηλαρικές απόψεις όταν διάβασε το βιβλίο *Ρωμείκη γλώσσα*, του οποίου παρουσιάζει τα βασικά σημεία, ενώ αποστέλλει στον Κωνσταντά μία αντιγραμμένη επιστολή του Βηλαρά, με στόχο την εκτενέστερη παρουσίαση των ιδεών του²⁰⁷. Ο Οικονόμου ζητά την άποψη του Κωνσταντά για την υιοθέτηση από μέρος του του βηλαρικού ύφους, ενώ προβαίνει και σε μια αναδρομή των γλωσσικών υφών, που είχε μεταχειριστεί στο παρελθόν²⁰⁸. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι μεταχειρίστηκε αρχικά το ύφος του Κούμα, στη συνέχεια το ύφος της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* (κοινό έργο των Φιλίππιδη-Κωνσταντά σε δημώδες ύφος), ενώ επηρεασμένος από τον δάσκαλό του, τον Κούμα, υιοθέτησε το ύφος του Κοραή, όμως πρακτικές δυσκολίες που προέκυψαν (αναφέρει τη συγγραφή της Φυσικής του Κούμα), τον οδήγησαν στο να το εγκαταλείψει και να υιοθετήσει το ύφος του Βηλαρά, το οποίο πιστεύει ότι εάν καθιερωθεί μπορεί να οδηγήσει στην απάλειψη των γλωσσικών ερίδων²⁰⁹. Ολοκληρώνει το γράμμα του ζητώντας την άποψη του Κωνσταντά πάνω στη γραφή και γλώσσα του Βηλαρά²¹⁰.

Δυστυχώς, απάντηση του Κωνσταντά δεν έχουμε στον Κώδικα, ώστε να μπορέσουμε να δούμε την αντίδραση ενός βετεράνου οπαδού της καθομιλουμένης, ως προς το βηλαρικό εγχείρημα. Παρ' όλα αυτά, το γράμμα φανερώνει μια σύνδεση μεταξύ του κύκλου του Βηλαρά και ενός παλαιμάχου οπαδού της δημώδους. Ο Οικονόμου επιδιώκει τόσο να ενημερώσει τον Κωνσταντά για τις απόψεις του κύκλου του, αλλά, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι επιδιώκει ίσως και τον «προσηλυτισμό» του ή έστω μια θετική του απόκριση, ως προς το τρέχον εγχείρημα. Ο Κωνσταντάς ήταν γνωστός για τις γλωσσικές του προτιμήσεις και μια θετική του απόκριση προς τον κύκλο του Βηλαρά, θα έδινε σημαντική βαρύτητα στο εγχείρημα, εάν αναλογιστούμε, το ότι ήταν ένας ιδιαίτερα γνωστός διανοούμενος.

Συνεχίζοντας την αναδρομή μας στον Κώδικα, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε πλέον στο έτος 1817. Όπως θα φανεί από τα επόμενα γράμματα, ο Κονομάτης, ο οποίος για ένα διάστημα βρισκόταν εγκατεστημένος στη Λάρισα, για λόγους που δεν γνωρίζουμε (ίσως επαγγελματικούς), εγκαθίσταται στη Λαμία (Ζητούνι). Με αυτόν τον τρόπο διασπάται ο κύκλος που είχε σχηματιστεί γύρω από τον Βηλαρά στη Λάρισα. Όπως έχουμε προαναφέρει ο Βηλαράς έφυγε από τη Λάρισα και επέστρεψε στα Ιωάννινα, ο Κονομάτης εγκαθίσταται στη Λαμία, ενώ ο Οικονόμου παραμένει πάντοτε στη Λάρισα.

²⁰⁶ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.300-301.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ.301.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ.301.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.301-302.

²¹⁰ Στο ίδιο, σελ.302.

Ακολουθεί πλήθος γραμμάτων μεταξύ του Κονομάτη και του Οικονόμου, των οποίων το μεγάλο μέγεθος αποδεικνύει ότι ο Οικονόμου και ο Κονομάτης είχαν γίνει στενοί φίλοι πριν τον αποχωρισμό τους. Η θεματολογία των γραμμάτων ποικίλει από καθαρά προσωπικά θέματα που αφορούν τη φιλία τους και τους γνωστούς τους, μέχρι αφηρημένα φιλοσοφικά θέματα. Οι αναφορές στη γλώσσα και σε σχετικά ζητήματα σιγά σιγά αραιώνουν, μέχρι που παύουν εντελώς, λίγο πριν το τέλος του κεφαλαίου *Ο Βηλαράς στη Λάρισα*. Θα σταθούμε λοιπόν μόνο στις αναφορές τους για το γλωσσικό και στα θέματα που άπτονται αυτού, για να μην ξεφύγουμε από το θέμα. Επίσης για να αποφύγουμε τις επαναλήψεις, ας αναφέρουμε ότι ο Οικονόμου βρίσκεται σταθερά εγκατεστημένος στη Λάρισα, ενώ ο Κονομάτης στη Λαμία και σε όσες περιπτώσεις ο Κονομάτης βρίσκεται αλλού, θα το επισημάνουμε.

Περνάμε λοιπόν στην πρώτη επιστολή του Κονομάτη που εντοπίζουμε στον Κώδικα. Μιας και είναι η πρώτη μας επαφή με το ύφος γραφής του, ας σημειώσουμε ότι μεταχειρίζεται τη δημώδη, χρησιμοποιώντας την παραδοσιακή ορθογραφία με τρόπο παρόμοιο με του Οικονόμου. Το γράμμα που εξετάζουμε είναι απεσταλμένο από τον Κονομάτη στον Οικονόμου στις 4 Φεβρουαρίου 1817. Στο κομμάτι που μας απασχολεί, ο Κονομάτης κάνει μία αναδρομή στα βιβλία που απόκτησε (χαρακτηριστικά αναφέρει τη *Φυσική Ιστορία* του Μποφόν σε μετάφραση Καπετανάκη, τα μυθώδη ηθικά διηγήματα του Σοаве, Αρριανό, τα άπαντα του Πλούταρχου, Ισοκράτη και το *Περί Εμπορικής* εκδομένο από τον Παπαδόπουλο Ζαγορήσιο) και σχολιάζει αρνητικά την απόπειρα του εκδότη Παπαδόπουλου Ζαγορήσιου να εξαρχαΐζει λέξεις της δημώδους που δεν είναι της αρεσκείας του²¹¹. Όπως μας αφηγείται, η αντίθεσή του στο «μακαρονισμό» και «λογοιοτατισμό», τον οδήγησε σε αντιπαράθεση με κάποιο ακροατήριο, το οποίο τον κοίταζε «ωσάν οι χριστιανοί τον Άρειο», ενώ μας πληροφορεί ότι βιάστηκε να αγοράσει τη δίτομη *Γεωγραφία* του Γασπάρεως, δίχως όμως να κρύψει τη δυσαρέσκειά του για το ύφος της μετάφρασης του Καπετανάκη, αναφέροντας ότι όσο θα κυριαρχεί αυτό το ύφος η Ελλάδα δεν πρόκειται να προοδεύσει²¹². Κλείνοντας ρωτάει για τα νέα του Βηλαρά, ενώ αναφέρει ότι βρίσκεται σε γραπτή επικοινωνία με τον Καλαρά, τα γράμματα του οποίου προτίθεται να τα μεταβιβάσει στον Οικονόμου²¹³.

Σε γράμμα του Οικονόμου προς τον Κονομάτη, στις 18 Φεβρουαρίου 1817, παρατηρούμε τον Οικονόμου να απορεί, εάν είναι οι γλωσσικές του απόψεις λαθεμένες ή σωστές και να προβληματίζεται για τις γλωσσικές διαμάχες, οι οποίες έχουν οδηγήσει σε ένα «αναξαγορικό» χάος, όμως δείχνει και αισιοδοξία για το μέλλον, πιστεύοντας ότι η «κιβωτός του νέου Νώε» (δηλαδή το βηλαρικό σύστημα) ίσως αποφέρει καρπούς στο μέλλον²¹⁴. Στη συνέχεια ο Οικονόμου εκφράζει την επιθυμία του να μελετήσει την εισαγωγή της *Γεωγραφίας* του Γασπάρεως, ζητώντας την ίδια στιγμή από τον Κονομάτη

²¹¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.304.

²¹² Στο ίδιο, σελ.304-305.

²¹³ Στο ίδιο, σελ.305.

²¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 306-307.

να του δανείσει το βιβλίο, παράλληλα προτίθεται να στείλει σε αυτόν αντίγραφο της επιστολής του Ψαλίδα προς τον Δούκα, ώστε να προωθηθεί στον Καλαρά, ενώ σημειώνει ότι δεν έχει νεότερα από τον Βηλαρά²¹⁵. Αξίζει να σημειωθεί, τόσο η σημασία της επιστολής του Ψαλίδα προς τον Δούκα, η οποία αντιγράφεται και αποστέλλεται προς διάφορες κατευθύνσεις, ενώ ενδιαφέρον έχει και η εικόνα της επικοινωνίας μέσω αλληλογραφίας δυο διανοουμένων, οι οποίοι συνομιλούν για τα αναγνώσματά τους και μάλιστα, εάν χρειαστεί, δανείζουν βιβλία εκατέρωθεν, αποκαλύπτοντας τη φύση των τότε βιβλίων, ως σπάνια, δυσεύρετα και στην ουσία ως είδη πολυτελείας.

Ο Κονομάτης απαντά στον Οικονόμου, με γράμμα απεσταλμένο στις 24 Φεβρουαρίου 1817, σημειώνοντας ότι παρατηρεί τη συνεχή του βελτίωση στη χρήση της δημώδους, ενώ εμψυχώνει τον φίλο του, λέγοντας του να μην ανησυχεί, καθώς έχει εμπιστοσύνη στην κρίση του, ενώ δεν παραλείπει να καυτηριάσει τους γλωσσικούς τους αντιπάλους, αμφισβητώντας την πληρότητα των απόψεων τους²¹⁶. Ο ίδιος, απολογούμενος στον Οικονόμου για το γλωσσικό του ύφος, δηλώνει ότι επιθυμεί να μην είναι στατικός αλλά ευκίνητος σαν τον «Αλκιβιάδη» και ότι επιθυμεί μέσω της συνεχούς παρατήρησης και της μάθησης, να τελειοποιήσει το ύφος του, δίχως να φοβάται για την κρίση των «δασκάλων» του²¹⁷. Κλείνοντας το γράμμα δηλώνει ότι αναμένει το αντίγραφο της επιστολής Ψαλίδα, ενημερώνει τον Οικονόμου ότι με την πρώτη ευκαιρία θα του προμηθεύσει τη *Γεωγραφία* του Γασπάρεως και τον συγχαίρει για μια εισαγωγή στο μάθημα της Αστρονομίας, που συντελέστηκε παρουσία κοινού²¹⁸.

Σε επόμενο γράμμα του Κονομάτη προς τον Οικονόμου, απεσταλμένο στις 22 Μαρτίου 1817, παρατηρούμε τους επαίνους του Κονομάτη προς το συγγραφικό ύφος του Οικονόμου και πιο χαρακτηριστικά, ότι εμπέδωσε τα διδάγματα του Βηλαρά και ότι τελειοποιεί το ύφος του, πλησιάζοντας τον δάσκαλό του στη γραφή²¹⁹. Στη συνέχεια, ο Κονομάτης μας πληροφορεί ότι παρέλαβε την επιστολή του Ψαλίδα, σημειώνει ότι δεν έχει λάβει απάντηση από τον Καλαρά και ζητά συγγνώμη από τον Οικονόμου, επειδή δεν κατέστη δυνατό να του στείλει τη *Γεωγραφία*, την οποία και είχε δανείσει σε άλλο πρόσωπο²²⁰.

Στην επόμενη επιστολή βλέπουμε την απάντηση του Καλαρά, την οποία ανέμενε ο Κονομάτης. Το γράμμα αποστέλλεται από την Κόρινθο στη Λαμία, στις 2 Απριλίου 1817. Το ύφος πάντοτε στη δημώδη, ενώ παρατηρούμε ότι ο Καλαράς διατηρεί τη φωνητική ορθογραφία (σε αντίθεση με τον Βηλαρά, ο οποίος τουλάχιστον στα γράμματά που αποστέλλει στον Οικονόμου δεν τη χρησιμοποιεί). Ο Καλαράς, όπως μας πληροφορεί ο

²¹⁵ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.307.

²¹⁶ Στο ίδιο, σελ.309-310.

²¹⁷ Στο ίδιο, σελ.310.

²¹⁸ Στο ίδιο, σελ.310.

²¹⁹ Στο ίδιο, σελ.317-318.

²²⁰ Στο ίδιο, σελ.318.

ίδιος, έχει παντρευτεί και έχει αποκτήσει παιδί, το οποίο σκοπεύει να το βαφτίσει με αρχαία όνομα, ζητώντας μάλιστα από τον Βηλαρά να μην τον κατακρίνει, καθώς δεν εμποδίζει τον σκοπό τους με αυτό, ενώ θεωρεί ότι το αρχαίο όνομα μπορεί να προσφέρει πολλά, στη συνείδηση ενός ανθρώπου²²¹.

Ας σημειώσουμε ότι ο Καλαράς επιλέγει να δώσει στον γιο του, το όνομα ενός αρχαίου Αθηναίου τυραννοκτόνου, του Αρμόδιου. Πρόκειται για ξεκάθαρο συμβολισμό, εάν αναλογιστούμε ότι βρισκόμαστε στην τουρκοκρατούμενη Πελοπόννησο, ενώ η συνήθεια της αρχαίας ονοματοδοσίας, που έχει αρχίσει να αποκτά ερείσματα, φανερώνει μια αλλαγή νοοτροπίας, ιδιαιτέρως εάν θυμηθούμε ότι βρισκόμαστε ακριβώς τέσσερα χρόνια πριν την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Αξιοσημείωτη και μια συμπόρευση Καλαρά και Κοραή, ως προς την αντίληψη για το αρχαίο ελληνικό παρελθόν και τη λειτουργία και επίδραση που μπορεί να έχει αυτό στις τωρινές καταστάσεις και συνθήκες. Μπορεί η αντίληψη να παίρνει διαφορετικές εκφάνσεις ανά περιπτώσεις, όμως, η ουσία παραμένει ίδια, παρομοίως και οι επιδιώξεις.

Ο Καλαράς ξεκαθαρίζει ότι μένει πιστός στη μέθοδο του κύκλου του, δηλαδή στο να γράφουν όλοι όπως ακριβώς ομιλούν, ενώ εκφράζει και μια απογοήτευση για την τοπική κοινωνία της Κορίνθου, σημειώνοντας ότι η κοινωνία της κατονομάζει ως αθεϊά οποιαδήποτε νέα ιδέα²²². Στη συνέχεια μας δίδει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το σύγγραμμά του και την ακύρωση της τύπωσής του. Το βιβλίο δεν τυπώθηκε με τις εξής δικαιολογίες: α) δεν χρησίμευε ούτε στους μορφωμένους ούτε στους αμόρφωτος, β) εάν χωρισθούν οι δύο γλώσσες θα επέλθει σύγχυση στις ιδέες και γ) όλες οι σημαντικές γλώσσες όπως η λατινική, η γαλλική και η ιταλική τελειοποιήθηκαν έχοντας ως πρότυπο την αρχαία ελληνική²²³.

Με μια έντονη απογοήτευση να διαγράφεται στο γράμμα του, ο Καλαράς αποδοκιμάζει την λογοκρισία στο έργο του, ως προϊόν αμάθειας και πνευματικής φτώχειας²²⁴. Όπως σημειώνει, έλαβε το αντίγραφο της απάντησης του Ψαλίδα στον Δούκα, το περιεχόμενο του οποίου επικροτεί, ενώ ζητεί από τον Κονομάτη να μεταφέρει τους χαιρετισμούς του στον Βηλαρά και τον Ψαλίδα²²⁵. Κλείνοντας κάνει μια αναφορά στη *Φιλόμουσο Εταιρία των Αθηνών*, εκτιμώντας ότι, παρόλη τη μειωμένη δραστηριότητά της, δεν θα εκλείψει, διότι έχει στήριξη και στην Ευρώπη²²⁶.

Σε επόμενο γράμμα παρατηρούμε την, μετά από καιρό, επικοινωνία μεταξύ Βηλαρά και Οικονόμου. Το γράμμα είναι απεσταλμένο από τα Ιωάννινα στη Λάρισα, στις 15 Νοεμβρίου 1817. Ο Βηλαράς παραπονιέται στον Οικονόμου για την έλλειψη

²²¹ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.319-320.

²²² Στο ίδιο, σελ.320.

²²³ Στο ίδιο, σελ.320.

²²⁴ Στο ίδιο, σελ.320.

²²⁵ Στο ίδιο, σελ.320.

²²⁶ Στο ίδιο, σελ.320.

επικοινωνίας μεταξύ τους (πρόβλημα που εμφανίζεται σε πληθώρα γραμμάτων μεταξύ του Οικονόμου και του Κονομάτη και που φανερώνει και τα δύσκολα μέσα επικοινωνίας εκείνης της εποχής) και τον προτρέπει να ολοκληρώσει με επιτυχία τη μετάφραση του Λουκιανού στα ρωμέικα²²⁷.

Την ίδια ακριβώς περίοδο ο Κονομάτης βρίσκεται προσωρινά στα Ιωάννινα και αποστέλλει γράμμα στον Οικονόμου στις 16 Νοεμβρίου 1817. Ενδιαφέρον έχει μία μάλλον εγκωμιαστική αναφορά στα εκδοτικά εγχειρήματα του Κοραή, με αναφορές στα Πάρεργα της ελληνικής βιβλιοθήκης και πιο συγκεκριμένα στο *περί Στρατηγημάτων* του Πολύαινου αλλά και στην *Ποικίλη Ιστορία* του Αιλιανού, όλα επιμελημένα από τον Κοραή²²⁸. Στο ίδιο γράμμα ο Κονομάτης μας φανερώνει και την αρνητική του στάση (αλλά και πολλών αναγνωστών στα Ιωάννινα) απέναντι στον *Ερμήλο* του Περδικάρη, κριτικάροντας τόσο το γλωσσικό ύφος όσο και τις ιδέες του²²⁹.

Η αλληλογραφία μεταξύ Οικονόμου και Κονομάτη συνεχίζεται με γράμμα απεσταλμένο από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, στις 12 Δεκεμβρίου 1817. Η αρνητική κρίση ως προς τον *Ερμήλο* συνεχίζεται, ενώ διαγράφεται και μια σκωπτική διάθεση ως προς τον *Λόγιο Ερμή*²³⁰. Βέβαια αξίζει να αναφέρουμε ότι δεν υπάρχει ταύτιση ως προς το περιεχόμενο τους από τον Οικονόμου, αλλά όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι γλωσσικές επιλογές του περιοδικού σατιρίζονται. Παράλληλα ο Οικονόμου ενημερώνει τον Κονομάτη ότι συνεχίζει τη μετάφραση στο έργο του Λουκιανού και ζητεί τη συνδρομή του, σε διάφορες απορίες που προέκυψαν από τη μεταφραστική διαδικασία²³¹.

Έχουμε πλέον περάσει στο έτος 1818. Οι αναφορές σε ζητήματα γλώσσας γίνονται όλο και πιο αραιές, μέχρι που στο τέλος εκλείπουν. Σε γράμμα του Βηλαρά προς τον Οικονόμου, απεσταλμένο από τα Ιωάννινα στη Λάρισα, στις 2 Μαρτίου 1818, παρατηρούμε κάποιες πρακτικές, που ακολουθούσε ο κύκλος τους. Ο Βηλαράς αποστέλλει στον Οικονόμου δέκα αντίτυπα βιβλίου του Χριστόπουλου, με τη μεσολάβηση του Κονομάτη και με στόχο την πώληση τους από τον Οικονόμου στη Λάρισα²³². Παρατηρούμε ότι ο κύκλος προμηθεύει το αναγνωστικό κοινό με βιβλία του Χριστόπουλου, προπαγανδίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις γλωσσικές τους απόψεις, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο ρόλος του πραγματευτή-εμπόρου Κονομάτη στη δημιουργία αυτού του μικρού δικτύου διακίνησης βιβλίων, άρα και ιδεών.

Ο Βηλαράς αναφέρει στον Οικονόμου ότι κατέχει αρκετά και φτηνά αντίτυπα του Χριστόπουλου, σε περίπτωση που το βιβλίο έχει ζήτηση, ενώ μας φανερώνει και οικονομικές πρακτικές, λέγοντας στον Οικονόμου ότι αντί μετρητών, μπορεί να του

²²⁷ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.322.

²²⁸ Στο ίδιο, σελ.323-324.

²²⁹ Στο ίδιο, σελ.324.

²³⁰ Στο ίδιο, σελ.325.

²³¹ Στο ίδιο, σελ.325.

²³² Στο ίδιο, σελ.326.

αποστέλλει ανάλογης αξίας είδη ιατρικών²³³. Ολοκληρώνοντας το γράμμα, ρωτάει για άλλη μια φορά τον Οικονόμου, εάν προχωρεί το μεταφραστικό του εγχείρημα πάνω στο έργο του Λουκιανού²³⁴.

Ακολουθεί η απάντηση του Οικονόμου προς τον Βηλαρά, απεσταλμένη από τη Λάρισα στα Ιωάννινα, στις 15 Μαρτίου 1818. Ο Οικονόμου, με παράπονο και προφανώς ως απάντηση στις ερωτήσεις του Βηλαρά για την πορεία της μετάφρασης του Λουκιανού, ρωτάει τον μέντορά του, γιατί δεν του έχει αποστείλει ούτε ένα μικρό απόσπασμα από τα έργα που έχει σχεδιάσει να συγγράψει, προφανώς σε δημώδη γλώσσα²³⁵. Με αυτόν τον τρόπο πληροφορούμαστε για τα συγγραφικά σχέδια του Βηλαρά και καταγράφουμε τίτλους έργων όπως η *Γεωγραφία*, το *Μυθιστορικό*, η *Ηθική*, τα *Θέματα*, τα *Σατυρικά* και η *Απολογία*²³⁶.

Ο Οικονόμου καλεί τον Βηλαρά να ολοκληρώσει τα συγγραφικά του πονήματα και κυρίως, να τα εκδώσει, διότι δεν αρκεί μόνο η *Ρωμείκη Γλώσσα*, ενώ οι διάφοροι Ερμήλοι караδοκούν για να τους λειδορήσουν από τον ελλαδικό χώρο μέχρι και το «Τζιούγκαρι», δηλαδή την Ουγγαρία²³⁷. Αυτό το οποίο πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι ο Οικονόμου σκιαγραφεί τον αντίπαλο αναφέροντας τον *Ερμήλο* του Μιχαήλ Περδικάρη και τους διαφόρους που σκέφτονται με παρόμοιο τρόπο, ενώ παρεμπιπτόντως δεν βλέπουμε κάποια αναφορά στο πρόσωπο του Κοραή.

Θυμούμαστε βεβαίως σε προηγούμενο γράμμα του Οικονόμου προς τον Βηλαρά, την αντιπαραβολή των «άθεων» Λουκιανό και Βολταίρο, ως προς «παραδοσιακούς» σαν τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα και τον Θεόδωρο Γαζή. Η αναφορά στον *Ερμήλο* ως αντίπαλο είναι πολύ σημαντική, εάν αναλογιστούμε το έντονο αντιδιαφωτιστικό του πνεύμα, την εχθρότητα προς τις νέες ιδέες και την επιδίωξη για τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων. Σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες οπτικές, που προτιμούν να παρουσιάζουν ως την κύρια αντίθεση το ζήτημα της γλώσσας, στην πραγματικότητα η κύρια αντίθεση είναι μεταξύ Νέων Ιδεών και της Παράδοσης. Η αντίθεση με τον Κοραή, στο ζήτημα της γλώσσας, βεβαίως και υπάρχει, όμως, φαίνεται να είναι ένα ζήτημα τεχνικής, ενώ στο πραγματικό Επίδικο της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, δηλαδή την επικράτηση ή όχι των διαφωτιστικών ιδεών, μάλλον διαφαίνεται ότι ο κύκλος του Βηλαρά μοιράζεται περισσότερα κοινά με τον Κοραή, παρά τις επιμέρους διαφορές.

Στα υπόλοιπα γράμματα του Κώδικα οι αναφορές στο ζήτημα της γλώσσας εκλείπουν εντελώς. Αξίζει να σημειώσουμε κάποιες αναφορές στον *Λόγιο Ερμή* και στην αντιμετώπισή του από τον Οικονόμου και τον Κονομάτη. Σε γράμμα του Οικονόμου προς τον Κονομάτη, στις 20 Οκτωβρίου 1818, παρατηρούμε την σατιρική διάθεση του

²³³ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.326.

²³⁴ Στο ίδιο, σελ.326.

²³⁵ Στο ίδιο, σελ.327.

²³⁶ Στο ίδιο, σελ.327.

²³⁷ Στο ίδιο, σελ.327.

Οικονόμου απέναντι στο περιοδικό. Η πηγή αυτής της σάτιρας, η έκφραση Ήτρια (δηλαδή τεύχη), τα οποία όπως σημειώνει ο Οικονόμου δεν ήταν τρία αλλά δύο²³⁸. Ο Οικονόμου καυτηριάζει μία, ομολογουμένως, περίεργη επιλογή λέξης. Σε παρόμοια κλίμακα κινείται και η απάντηση του Κονομάτη στον Οικονόμου, στις 16 Νοεμβρίου 1818. Για άλλη μια φορά στηλιτεύεται η έκφραση Ήτρια, αλλά και η γλώσσα του περιοδικού, με τον Κονομάτη να δηλώνει ότι προτιμά να εκφράζεται με απλή γλώσσα, που εύκολα φανερώνει τις Ιδέες και να εκφράζει την αντίθεσή του, σε αυτό που ονοματίζει ως κακορίζικο λογιотаτισμό²³⁹.

Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται η αναδρομή και η συγκέντρωση πληροφοριών από τον Κώδικα του Ιωάννη Οικονόμου. Στα λίγα επόμενα γράμματα δεν εντοπίζεται κάποια αναφορά σε ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με την συγκεκριμένη εργασία.

²³⁸ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ.336.

²³⁹ Στο ίδιο, σελ.340.

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Όπως σημειώνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο Fernand Braudel αποκάλυψε τη γεωγραφική λογική που διέπει τα ιστορικά φαινόμενα και έδειξε με πόσο μεγαλύτερη πληρότητα, μπορεί να συντελεστεί η ιστορική κατανόηση, εάν δούμε τα ιστορικά δρώμενα διά του πρίσματος της γεωγραφίας²⁴⁰. Στην περίπτωση μας, έχουμε απέναντί μας μία συλλογή επιστολών, οι οποίες εμπεριέχουν πάντοτε τα στοιχεία, τόσο του αποστολέα, όσο και του παραλήπτη. Έτσι μπορούμε να συγκεντρώσουμε όλες τις τοποθεσίες, να φτιάξουμε έναν νοητό χάρτη, αλλά και να προβούμε και σε κάποιες συγκρίσεις.

Αρχικά, θα πρέπει να τοποθετήσουμε ιστορικά τον κύκλο των οπαδών της δημόδους. Με βάση την κατηγοριοποίηση του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, θα τοποθετήσουμε τους οπαδούς της δημόδους στην τρίτη γενιά του νεοελληνικού Διαφωτισμού, η οποία έφερε το κίνημα στην πιο ώριμη φάση του και ήταν διασκορπισμένη σε όλο το εύρος του ελληνικού κόσμου, τόσο μέσα στην Οθωμανική Ελλάδα, όσο και στη διασπορά²⁴¹. Όπως ο ίδιος σημειώνει, η γεωγραφική έκφανση της τρίτης γενιάς περιλάμβανε την παραδουνάβια ομάδα των διανοουμένων, επέκταση της οποίας ήταν η ελληνική διανοήση της Βιέννης, ο κύκλος του Παρισίου γύρω από τον Αδαμάντιο Κοραή και η προέκτασή του στην περιοχή του ανατολικού Αιγαίου (Σμύρνη, Χίος, Κυδωνιές), ο κύκλος των Ιωαννίνων γύρω από τον Αθανάσιο Ψαλίδα, καθώς και κάποιες εστίες στα εδάφη της κυρίως Ελλάδας, όπως στα Αμπελάκια, το Πήλιο, την Αθήνα και την Δημητσάνα²⁴².

Προχωρώντας στη δική μας καταγραφή και ταξινομώντας γεωγραφικά της τοποθεσίες του Κώδικα Οικονόμου, η πλειοψηφία των επιστολών κινείται στον χώρο της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, με τα Ιωάννινα και τη Λάρισα να προεξέχουν, ενώ στον χώρο της Θεσσαλίας εμφανίζονται επίσης η Ραψάνη, η Σελίτσανη, ο Τύρναβος και οι Μηλιές. Από τη Στερεά Ελλάδα σημειώνουμε τη Λαμία (Ζητούνι), από την Πελοπόννησο την Κόρινθο και το Σοποτό, από τη Μακεδονία την Έδεσσα (Βοδενά), από τα Δωδεκάνησα τη Λέρο. Παράλληλα επισημαίνουμε το διοικητικό κέντρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας την Κωνσταντινούπολη, καθώς και το σπουδαιότερο κέντρο της δυτικής Μικράς Ασίας, τη Σμύρνη, ενώ από τον καθαρά παροικιακό χώρο σημειώνουμε την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου καθώς και την πρωτεύουσα της αψβουργικής αυτοκρατορίας, τη Βιέννη.

Στην δική μας περίπτωση, ο κύκλος των οπαδών της δημόδους σαφώς και εντάσσεται στον ευρύτερο κύκλο των Ιωαννίνων. Ο Βηλαράς και ο Ψαλίδας έχουν την έδρα τους στα Ιωάννινα, ενώ και ο Κονομάτης, ο οποίος κατάγεται από το Ζαγόρι, σε μεγάλο βαθμό διαπλέκεται με την πρωτεύουσα της Ηπείρου. Παράλληλα ο κύκλος αυτός, θα

²⁴⁰ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, "Η Φιλική Εταιρία και η πολιτική γεωγραφία του Διαφωτισμού" στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, σελ.25.

²⁴¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σελ. 76.

²⁴² Στο ίδιο, σελ.77-78.

μπορούσαμε να πούμε, ότι έχει μια επέκταση προς τη Θεσσαλία και πιο συγκεκριμένα τη Λάρισα. Ο κύκλος της Λάρισας είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της παραμονής του Βηλαρά σε αυτή, από το 1812 έως το 1816. Γύρω από αυτόν θα συσπειρωθούν οι Οικονόμου και Κονομάτης όπως και άλλοι, συμπέρασμα το οποίο εξάγεται από τα γράμματα. Με την επιστροφή του Βηλαρά στα Ιωάννινα και την αποχώρηση του Κονομάτη, κύρια μορφή του κύκλου παραμένει ο Οικονόμου, γύρω από τον οποίο μαζεύονται διάφοροι ντόπιοι γνωστοί του για να ακούσουν την ανάγνωση της αλληλογραφία του. Ο Τύρναβος και οι Μηλιές συμπλέκονται με αυτόν τον κύκλο, αλλά η ύπαρξή τους είναι ανεξάρτητη από τον κύκλο της Λάρισας. Η Ραψάνη υφίσταται απλώς λόγω της αντίκρουσης ως προς το εγχείρημα του Βηλαρά, ενώ η Σελίτσσανη μάλλον εμφανίζεται τυχαία, όταν καταφεύγει σε αυτήν ο Οικονόμου, εξαιτίας μιας επιδημίας πανώλης στη Λάρισα.

Το δίκτυο των οπαδών της δημόδους έχει κάποιες επιπλέον προεκτάσεις προς τον νότο. Αναφερόμαστε στη Λαμία, στην οποία και θα εγκατασταθεί ο Κονομάτης και όπου μέσα από τα γράμματα διαφαίνεται, ότι υπήρξε ένας μικρός κύκλος ανθρώπων που σχετίζονται φιλικά με τον Κονομάτη. Στην Πελοπόννησο υφίσταται άλλος ένας πυρήνας, στην πόλη της Κορίνθου, κεντρικό πρόσωπο του οποίου είναι ο Γιώργος Καλαράς. Βέβαια ο πυρήνας αυτός εμφανίστηκε μάλλον ανεξάρτητα από την ομάδα του Βηλαρά και ίσως προϋπήρχε. Χάρης στον Κονομάτη, ο οποίος λόγω της ιδιότητας του ως έμπορος κινείται σε διάφορα μέρη, ο Καλαράς θα έρθει σε επαφή με τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα και στην ουσία θα ενταχθεί στην ομάδα τους. Το Σοποτό Καλαβρύτων μάλλον εμφανίζεται τυχαία, απλά και μόνο επειδή τυγχάνει να είναι η γενέτειρα του Σοφιανόπουλου.

Η παρουσία της Έδεσσας από τον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας οφείλεται στην αντίκρουση του Λογοθέτου και για άλλη μια φορά ο Κονομάτης έχει λειτουργήσει ως σύνδεσμος ανάμεσα σε διανοούμενους, οι οποίοι με μέσο την αλληλογραφία συζητούν για το ζήτημα της γλώσσας, αποδέχονται τις διάφορες προτάσεις ή ακόμα και διαφωνούν, πολλές φορές με έντονο τρόπο. Η παρουσία της Λέρου είναι εντελώς τυχαία και οφείλεται στο ταξίδι του Οικονόμου, παρομοίως και το λιμάνι της Αλεξάνδρειας (το Ραχίτιο).

Η Κωνσταντινούπολη, στην οποία βρίσκονται οι πρόκριτοι Ανδρέας Λόντος και Ανδρέας Καλαμογδάρτης, όταν παραλαμβάνουν γράμμα του Βηλαρά, μας απασχολεί ως το σημαντικότερο διοικητικό κέντρο και ως πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πιο ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Σμύρνης. Όπως προαναφέραμε, η Σμύρνη με το Φιλολογικό Γυμνάσιο και τη νεωτερική παιδεία που αυτό παρέχει, λειτουργεί ως προέκταση του Κοραϊκού κύκλου, με προεξέχοντες οπαδούς του να δρουν σε αυτή. Θυμόμαστε την αλληλογραφία του Ιωάννη Οικονόμου και του Βηλαρά με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ενώ εντοπίστηκαν αναφορές και στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Κούμα. Στα γράμματα αυτά, επισημάναμε ένα «παράθυρο» επικοινωνίας

μεταξύ προσωπικοτήτων του κύκλου του Κοραή και του κύκλου των οπαδών της δημόδους γλώσσας.

Αφήσαμε τελευταία τη Βιέννη, στην οποία και φτάνει η επιστολή-απόκριση του Ψαλίδα, με αποδέκτη τον αρχαιστή Νεόφυτο Δούκα. Η Βιέννη, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, είναι η έδρα μιας ανθηρής ελληνικής παροικίας, η οποία αριθμεί 1500 με 2000 Έλληνες, ενώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά κέντρα του τότε ελληνισμού²⁴³. Όπως προαναφέρθηκε, ο κύκλος των διανοουμένων της Βιέννης υφίσταται σε μεγάλο βαθμό σαν προέκταση της παραδουνάβιας ομάδας των διανοουμένων, δηλαδή εκείνους που κινούνται στον χώρο των Ηγεμονιών. Ως προς τη γεωγραφία του Κώδικα Οικονόμου, η σχέση με την παραδουνάβια ομάδα είναι έμμεση και σχετίζεται με τον Χριστόπουλο, στον οποίο κάνει αναφορές ο Ψαλίδας, ενώ έχουμε και την περίπτωση της αποστολής βιβλίων του από τον Βηλαρά στον Οικονόμου, με στόχο την πώλησή τους στη Λάρισα.

Έχουμε ήδη επισημάνει την έμμεση παρουσία στα γράμματα, του κόσμου των ελληνικών παροικιών στον ιταλικό χώρο. Από τα γράμματα του Καλαρά συγκρατούμε τις αναφορές στο Λιβόρνο, στην Πίζα, στη Βενετία και την Τεργέστη. Οι ελληνικές παροικίες στον ιταλικό χώρο προϋπήρχαν του κύκλου του Βηλαρά και παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη νεότερη ελληνική ιστορία. Και στην προκειμένη περίπτωση, κάνουν εμφανή την παρουσία τους.

Έχοντας ολοκληρώσει τη γεωγραφική αναδρομή, μπορούμε και να προβούμε σε κάποιες συγκρίσεις. Πιο συγκεκριμένα, θα συγκρίνουμε τις γεωγραφικές τοποθεσίες του Κώδικα Οικονόμου με χάρτες του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ο πρώτος χάρτης ανήκει στον Πασχάλη Κιτρομηλίδη και περιλαμβάνει τις εστίες του Διαφωτισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη²⁴⁴. Από όλες τις τοποθεσίες που έχουμε σημειώσει, συναντάμε τέσσερις στον συγκεκριμένο χάρτη: τα Ιωάννινα, τις Μηλίες, τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Η θεματολογία του χάρτη, η οποία καταπιάνεται με τις εστίες παραδοσιακής και νεωτερικής παιδείας και η επικέντρωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη μας περιορίζουν στην περίπτωση του Κώδικα Οικονόμου.

Πριν προχωρήσουμε στη δεύτερη σύγκριση, ας θυμηθούμε το πλήθος αναφορών σε τίτλους βιβλίων και δευτερευόντως σε εφημερίδες και περιοδικά που εντοπίσαμε στον κώδικα Οικονόμου. Ας αναλογιστούμε ότι οι ιδέες εκφράζονται και γίνονται γνωστές μέσα από τα βιβλία (στην περίπτωσή μας θυμόμαστε τη *Ρωμέικη Γλώσσα*, της οποίας η έκδοση προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων) καθώς και ότι το ζήτημα της γλώσσας, αφορά τη γραπτή μορφή της, η οποία γίνεται αντιληπτή μέσα από την ανάγνωση, κατά κύριο λόγο βιβλίων. Οι οπαδοί της δημόδους γλώσσας είχαν πλήθος εκδοτικών σχεδίων, τα

²⁴³ Μαρία Παπαθανασίου, "Στη Βιέννη του ύστερου 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα: Μυστικές συναντήσεις, ανατρεπτικές ιδέες, υπονομευτικές κινήσεις" στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, σελ.77-81.

²⁴⁴ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σελ.80-81.

οποία και μας «αποκάλυψαν» μέσα από την αλληλογραφία τους, ενώ πάντοτε συνέδεαν το όλο ζήτημα της γλώσσας με τη γραφή. Όλες οι αντίπαλες παρατάξεις, μέσω της συγγραφής βιβλίων ή μέσω περιοδικών, κοινοποιούσαν τις γλωσσικές τους ιδέες.

Με βάση όλα τα παραπάνω, θα προβούμε σε σύγκριση μεταξύ των γεωγραφικών τοποθεσιών του Κώδικα Οικονόμου, με τον χάρτη του Φίλιππου Ηλίου, που αναπαριστά τη γεωγραφία των συνδρομητών βιβλίων την περίοδο 1801-1821²⁴⁵. Τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά, καθώς εντοπίζουμε στον χάρτη τα Ιωάννινα, τη Λάρισα, τον Τύρναβο, τις Μηλίες, τη Ραψάνη, τη Λαμία, την Κόρινθο, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, τη Βιέννη, τη Βενετία, την Τεργέστη, την Πίζα και το Λιβόρνο. Οι μόνες τοποθεσίες που δεν εντοπίστηκαν είναι η Λέρος, το Σοποτό (αν και εντοπίζουμε τα Καλάβρυτα που είναι σε κοντινή απόσταση), η Σελίτσανη και τα Βοδενά. Οι παραπάνω αντιστοιχίες μάλλον μας αποδεικνύουν, το πόσο στενή σχέση έχει το ζήτημα της γλώσσας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό, με τη συγγραφή, την παραγωγή και τη διακίνηση βιβλίων.

²⁴⁵ Φίλιππος Ηλίου "Νεοελληνικός Διαφωτισμός η νεωτερική πρόκληση" στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 2*, σελ.16.

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος : Η ημερομηνία γέννησης του δεν είναι εξακριβωμένη, όμως ενδέχεται να γεννήθηκε το 1783²⁴⁶. Το 1798 θα μείνει ορφανός από πατέρα και θα περάσει στην επίβλεψη του θείου του Παπαδημήτρη Οικονόμου²⁴⁷. Έμαθε τα πρώτα του γράμματα στη γενέτειρά του Λάρισα, ενώ από το 1801 θα μαθητεύσει στα σχολεία της Τσαρίτσανης και των Αμπελακίων, έχοντας για δάσκαλο και τον Κωνσταντίνο Κούμα²⁴⁸. Το 1806 εντοπίζεται να ταξιδεύει σε Άγιο Όρος, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Αλεξάνδρεια, ενώ το 1807 συνεχίζει τη μαθητεία του στο σχολείο της Τσαρίτσανης, όπου διδάσκεται την Άλγεβρα από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο²⁴⁹. Το 1809 εντοπίζεται στον Βόλο, όπου ασκεί το επάγγελμα του δασκάλου, ενώ από το 1810 θα πραγματοποιεί συνεχώς πλήθος ταξιδιών στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, τη Θεσσαλονίκη, πιθανότατα για εμπορικούς ή και άλλους λόγους²⁵⁰. Από το 1815 εγκαθίσταται μόνιμα στη γενέτειρά του Λάρισα, όπου και θα ενταχθεί στον κύκλο του Ιωάννη Βηλαρά, με τον οποίο θα αποκτήσει φιλικές σχέσεις, ενώ θα υιοθετήσει και τις γλωσσικές του απόψεις²⁵¹. Το διάστημα αυτό θα συγγράψει την *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας* και θα μεταφράσει την *Αληθινή Ιστορία* του Λουκιανού, πονήματα τα οποία συντάσσονται σε δημώδη γλώσσα και πιθανότατα ολοκληρώνονται γύρω στο 1817, ενώ ταυτόχρονα μάλλον ασχολείται και με το εμπόριο²⁵². Το 1819 φαίνεται να εγκαταλείπει την ενασχόλησή του με το εμπόριο και αναλαμβάνει καθήκοντα διευθυντή στο σχολείο της Λάρισας, ενώ πιθανολογείται να ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρίας²⁵³. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης βρίσκεται πάντοτε στη Λάρισα και μετά το κλείσιμο του σχολείου από τις τουρκικές αρχές, φαίνεται να επέστρεψε στις εμπορικές του ασχολίες, ενώ μέχρι το 1824 συγκεντρώνει και αντιγράφει την αλληλογραφία του, δημιουργώντας τον γνωστό του Κώδικα επιστολών²⁵⁴. Από το 1825 εμφανίζεται ανάμεσα στους επιτρόπους των συντεχνιών της Λάρισας, το 1827 εμφανίζεται ως επίτροπος της εκκλησίας του Αγίου Αχιλλείου, ενώ το 1834 εμφανίζεται ως επίτροπος στους δώδεκα πρωτομάστορες της Λάρισας και με σημαντικές αρμοδιότητες, καθώς προΐσταται στις υποθέσεις των Ελλήνων της

²⁴⁶ Μ. Μ. Παπαιωάννου "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. μδ'.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. μδ'.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ.νε'-νστ'.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. νζ'.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. νθ'-ξ'.

²⁵¹ Στο ίδιο, σελ. ξε'-ξθ'.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. ο'-οα'.

²⁵³ Στο ίδιο, σελ. ογ'.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. ογ'-οε'.

Λάρισα²⁵⁵. Θα πεθάνει, σύμφωνα με τις πηγές, το έτος 1842²⁵⁶.

Ιωάννης Βηλαράς: Ο Βηλαράς γεννήθηκε στα Κύθηρα το 1771 και μεγάλωσε στα Ιωάννινα ²⁵⁷. Ήταν γιός του γιαννιώτη γιατρού Στέφανου Βηλαρά και της Τάρσας, η οποία καταγόταν από την Πελοπόννησο ²⁵⁸. Ανατράφηκε στα Ιωάννινα, όπου ολοκλήρωσε τη βασική του εκπαίδευση, ενώ διδάχτηκε από τον πατέρα του τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα λατινικά²⁵⁹. Σπούδασε ιατρική στα πανεπιστήμια της Πάδοβα και της Μπολόνια και κατά την παραμονή του στην Ιταλία και πιο συγκεκριμένα το 1797, θα θεωρηθεί από τις Βενετικές αρχές, ως φιλικά προσκείμενος στην επαναστατική Γαλλία αλλά και ως ύποπτος για κατασκοπεία υπέρ των Γάλλων²⁶⁰. Επιστρέφοντας από την Ιταλία στα Ιωάννινα, θα γίνει προσωπικός γιατρός του γιού του Αλή Πασά, του Βελή, τον οποίο και θα ακολουθήσει σε όλες του τις εκστρατείες και διακυβερνήσεις, στην εκστρατεία εναντίον του Μπερατιού, στην Πελοπόννησο όταν ανέλαβε το Πασαλίκι, στο Ρουσσοúk (στη σημερινή Βουλγαρία) όταν εκστράτευσε εναντίον των Ρώσων και τέλος στη Λάρισα, όταν ανέλαβε Βεζίρης των Τρικήλων²⁶¹. Ο Βηλαράς, εκτός από την ιατρική, ασχολείται με την ποίηση και την πεζογραφία, ενώ με την έκδοση του έργου του *Ρωμείκη Γλώσσα* το 1814, γίνεται ο πιο γνωστός οπαδός της δημόδους γλώσσας. Με την επιστροφή του στα Ιωάννινα (το 1816) θα ασκήσει το επάγγελμα του γιατρού, τόσο για τους κατοίκους των Ιωαννίνων, όσο και για το χαρέμι του Βελή, ενώ η πολιορκία των Ιωαννίνων από τα Οθωμανικά στρατεύματα το 1820, θα τον αναγκάσει να καταφύγει στο Τσεπέλοβο του Ζαγορίου, όπου και οικονομικά κατεστραμμένος, μετά την απώλεια της περιουσίας του στα Ιωάννινα, θα πεθάνει στις 28 Δεκεμβρίου 1823²⁶².

Αθανάσιος Ψαλίδας: Γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1767 και ήταν γιός του Πέτρου Ψαλίδα, πλούσιου εμπόρου της πόλης με δραστηριότητες στη Ρωσία²⁶³. Το 1785 θα μεταβεί στη Ρωσία και θα προβεί σε ιατρικές και φιλοσοφικές σπουδές στη Ρωσία και στη Βιέννη, ενώ το 1791 θα εκδώσει το φιλοσοφικό του σύγγραμμά *Αληθής Ευδαιμονία*²⁶⁴. Αρχικά ρωσόφιλος, όμως, μετά το άδοξο τέλος του ρωσοτουρκικού

²⁵⁵ Μ. Μ. Παπαιωάννου "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. οζ'-οη'.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. οθ'.

²⁵⁷ Γεώργιος Βαβαρέτος, "Βιογραφικές και άλλες σημειώσεις" στο Ιωάννου Βηλαρά, *Άπαντα*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήναι 1935, σελ. ιγ'.

²⁵⁸ Πλάτων Πετρίδης, "Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823)", *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ.49.

²⁵⁹ Γεώργιος Βαβαρέτος, "Βιογραφικές και άλλες σημειώσεις" στο Ιωάννου Βηλαρά, *Άπαντα*, σελ.ιγ'.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. ιδ'-ιε'.

²⁶¹ Πλάτων Πετρίδης, "Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823)", σελ.49.

²⁶² Στο ίδιο, σελ.49.

²⁶³ Λέανδρος Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σελ.9.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.10-11.

πολέμου το 1792, θα αλλάξουν οι πεποιθήσεις του και το 1795 θα εκδώσει τα *Καλοκινήματα*, έργο με το οποίο θα ασκήσει σκληρή κριτική στον Ευγένιο Βούλγαρη²⁶⁵. Θα επιστρέψει στα Ιωάννινα το 1795 και θα αναλάβει τη διεύθυνση της Καπλάνειου Σχολής, την οποία και θα μετατρέψει σε ίδρυμα νεωτερικής παιδείας και εστία του Διαφωτισμού²⁶⁶. Εκτός του εκπαιδευτικού του έργου, ο Ψαλίδας θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του Αλή Πασά και θα εισέλθει στην υπηρεσία του, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του μεσάζοντα στις επαφές και στις διαπραγματεύσεις του Αλή με τις διάφορες ευρωπαϊκές δυνάμεις²⁶⁷. Ο Ψαλίδας θα κατασταλάξει υπέρ της χρήσης της δημώδους γλώσσας, ενώ μαζί με τον Βηλαρά θα δημιουργήσουν ένα κύκλο οπαδών της δημώδους. Το 1820 θα εγκαταλείψει τα Ιωάννινα και θα καταφύγει, μαζί με τον Βηλαρά, στα Ζαγοροχώρια, όπου και θα εμπλακούν στις επαναστατικές διεργασίες, αμέσως μετά την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης²⁶⁸. Το 1822 θα καταφύγει στην Κέρκυρα, όπου οικονομικά κατεστραμμένος, θα προσπαθεί μέσω της αλληλογραφίας του, να βοηθήσει την επαναστατημένη Ελλάδα²⁶⁹. Θα πεθάνει στην Κέρκυρα το έτος 1829²⁷⁰.

Γεώργιος Καλαράς: Η ακριβής ημερομηνία γέννησής του δεν κατέστη εφικτό να εντοπιστεί. Σύμφωνα με τον Παπακώστα, γεννήθηκε πριν το 1790, καταγόταν από το χωριό Αγινόρι Κορινθίας και ήταν γόνος πλούσιας τοπικής οικογένειας, γεγονός που του έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσει καλή μόρφωση και να σπουδάσει στην Ευρώπη²⁷¹. Θα σπουδάσει ιατρική στην Πίζα και στη συνέχεια θα εγκατασταθεί στην Κόρινθο, όπου και θα εξασκήσει το επάγγελμα του ιατρού²⁷². Κατά την περίοδο της παραμονής του στην Ιταλία, θα κατασταλάξει ως υποστηρικτής της δημώδους, ενώ αργότερα θα έρθει σε επαφή με τον Βηλαρά. Στις 28 Οκτωβρίου 1818 θα μνηθεί στη Φιλική Εταιρία από τον Θεοχάρη Ρέντη²⁷³ και στη συνέχεια θα αναλάβει πολιτική δράση στην Επανάσταση του 1821, όπου και θα εκλεγεί μέλος του Βουλευτικού και θα αντιπροσωπεύσει την Κορινθία στη δεύτερη Εθνοσυνέλευση του 1823²⁷⁴. Θα αρρωστήσει και θα πεθάνει το 1824, ευρισκόμενος σε πολιτική αποστολή, με στόχο τη λήξη των εμφύλιων συγκρούσεων και τη συμφιλίωση των αντίπαλων παρατάξεων²⁷⁵.

²⁶⁵ Λέανδρος Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο διδάσκαλος του Γένους*, σελ.15-20.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σελ.25.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σελ.31.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σελ.63-66.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σελ.73-74.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.104.

²⁷¹ Άγγελος Παπακώστας, *Γεώργιος Καλαράς το πνευματικό και πατριωτικό του έργο*, Αθήνα 1966, σελ.10.

²⁷² Στο ίδιο. Σελ.10-13.

²⁷³ Στο ίδιο, σελ.14.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ.20.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σελ.27-28.

Χριστόδουλος Κονομάτης: Γεννήθηκε το 1780 στο χωριό Καλωτά, στα Ζαγοροχώρια, και μαθήτευσε υπό τον Αθανάσιο Ψαλίδα στα Ιωάννινα²⁷⁶. Θα εξασκήσει το επάγγελμα του πραγματευτή-εμπόρου, κάτι που θα τον οδηγεί σε συνεχείς μετακινήσεις από τόπο σε τόπο²⁷⁷. Ο Χριστόδουλος Κονομάτης υιοθετεί τις γλωσσικές απόψεις του Βηλαρά και εντάσσεται στον κύκλο των οπαδών της δημώδους. Θα πεθάνει το έτος 1849²⁷⁸.

Γρηγόριος Κωνσταντάς: Γεννήθηκε το 1753 στις Μηλιές του Πήλιου, μορφώθηκε στο σχολείο της Ζαγοράς και χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος²⁷⁹. Θα βρεθεί στο Βουκουρέστι, όπου θα συνεχίσει τις σπουδές του και θα ενταχθεί στον κύκλο του Καταρτζή, ενώ μαζί με τον συνεργάτη του Φιλίππιδη, θα συγγράψουν σε δημώδη γλώσσα, ένα από τα θεμελιώδη βιβλία του νεοελληνικού διαφωτισμού, τη *Γεωγραφία Νεωτερική*, η οποία θα κυκλοφορήσει το 1791²⁸⁰. Την περίοδο 1792- 1794 εντοπίζεται στη Βιέννη, στο Χάλλε και στην Πάδοβα και ταυτόχρονα προβαίνει στις πρώτες του εκδόσεις βιβλίων, ενώ από το 1795 διδάσκει αρχαία ελληνικά, ιταλικά, μαθηματικά και φιλοσοφία στα Αμπελάκια²⁸¹. Την περίοδο 1803-1805 ταξιδεύει στη Βιέννη, τη Βενετία και την Τεργέστη, όπου προβαίνει σε εκδόσεις βιβλίων, ενώ την περίοδο 1809-1812 εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη²⁸². Το 1812 θα εγκατασταθεί στις Μηλιές, όπου και θα αναλάβει τη διεύθυνση και την αναδιοργάνωση της ντόπιας σχολής, ενώ θα γίνει και μέλος της Φιλικής Εταιρίας και θα βοηθήσει στο έργο της²⁸³. Θα προσκληθεί στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1824 και θα ενασχοληθεί με την παιδεία, στη Σύρο και στον Πόρο, ενώ από το 1829 θα αναλάβει τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, απ' όπου θα αποχωρήσει το 1833 πικραμένος από τις πολιτικές εξελίξεις²⁸⁴. Θα επιστρέψει στις τουρκοκρατούμενες Μηλιές, όπου και θα πεθάνει το 1844²⁸⁵.

Νεόφυτος Δούκας: Γεννήθηκε στα Άνω Σουδενά Ιωαννίνων, γύρω στο 1760 και από μικρή ηλικία εντάχθηκε στον κλήρο²⁸⁶. Θα μορφωθεί στα Ιωάννινα και το Μέτσοβο, ενώ στη συνέχεια θα εγκατασταθεί στο Βουκουρέστι, όπου θα συμπληρώσει τις σπουδές του

²⁷⁶ Παναγιώτη Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960, σελ.90.

²⁷⁷ Μ. Μ. Παπαιωάννου "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. ρ'.

²⁷⁸ Παναγιώτη Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, σελ.90.

²⁷⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009, σελ.327.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 327.

²⁸¹ Στο ίδιο, σελ.328.

²⁸² Στο ίδιο, σελ.329.

²⁸³ Στο ίδιο, σελ.330-331.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σελ.331-332.

²⁸⁵ Αικατερίνη Κουμαριανού, "Το έργο και οι συγγραφείς του" στο Δανιήλ Φιλίππιδης-Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, Ερμής, Αθήνα 1970, σελ.20.

²⁸⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σελ.342.

και θα εργαστεί ως οικοδιδάσκαλος²⁸⁷. Από το 1803 θα εγκατασταθεί στη Βιέννη, όπου θα υπάρξει εφημέριος της ελληνικής κοινότητας και θα προβεί σε πλούσια εκδοτική δραστηριότητα, ενώ το 1815 θα επιστρέψει στο Βουκουρέστι²⁸⁸. Θα εγκατασταθεί στην ανεξάρτητη πλέον Ελλάδα, όπου θα αναλάβει τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, ενώ το 1845 θα διορισθεί πρώτος διευθυντής της Ριζάρειου Σχολής, η οποία θα ιδρυθεί μετά από παρότρυνσή του²⁸⁹. Την ίδια χρονιά θα πεθάνει²⁹⁰.

Κωνσταντίνος Οικονόμος: Γεννήθηκε το 1780 στην Τσαρίτσανη από λόγια κληρική οικογένεια και μορφώθηκε στα Αμπελάκια²⁹¹. Στα Αμπελάκια θα έχει δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Κούμα, με τον οποίο θα συνδεθεί φιλικά, ενώ από το 1801 θα εισέλθει στον Κλήρο και το 1805 αναλαμβάνει το αξίωμα του οικονόμου της Τσαρίτσανης²⁹². Θα συλληφθεί το 1806 και θα φυλακιστεί προσωρινά στα Ιωάννινα, με την κατηγορία της συμμετοχής στο κίνημα του Παπαθύμιου Βλαχάβα, ενώ ο κίνδυνος νέας σύλληψης το 1808, θα τον αναγκάσει να καταφύγει στη Θεσσαλονίκη, όπου θα λάβει γράμμα του Κούμα, με το οποίο τον καλούσε στη Σμύρνη για να αναλάβει καθήκοντα διδασκάλου στο Φιλολογικό Γυμνάσιο²⁹³. Στη Σμύρνη θα παραμείνει διδάσκαλος μέχρι το 1819, όπου θα διδάξει μαζί με τον Κούμα σε κλίμα έντονα διαφωτιστικό και σαφώς ενταγμένο στο Κοραϊκό εγχείρημα, ενώ θα προβεί και στην παράφραση του *Φιλάργγυρου* και στη συγγραφή του έργου του *Γραμματικά*²⁹⁴. Λόγο των επεισοδίων και του κλεισίματος του Φιλολογικού Γυμνασίου, ο Οικονόμος θα βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα προσεταιρισθεί από τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' και σταδιακά θα αρχίσει η ρήξη του, με το διαφωτιστικό κοραϊκό του παρελθόν²⁹⁵. Με την έκρηξη της επανάστασης διαφεύγει στη Ρωσία, όπου θα γίνει ευνοούμενος της τσαρικής αυλής στην Πετρούπολη, θα απεμπολήσει τις τελευταίες του διαφωτιστικές αντιλήψεις και θα έλθει σε ρήξη με τον κοραϊκό κύκλο²⁹⁶. Θα επιστρέψει στην Ελλάδα το 1834 και θα εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα το 1837 και πλέον θα είναι ένας από τους εκφραστές του αντιδιαφωτισμού και υπέρμαχος της αυστηρής Ορθοδοξίας²⁹⁷. Θα πεθάνει το 1857 και θα κηδευτεί με

²⁸⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σελ.342.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σελ.342.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σελ.342.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σελ.342.

²⁹¹ Στο ίδιο, σελ.374.

²⁹² Κωστής Σκαλιόρας, "Ο εξηνταβελώνης στην ζωή και το έργο του Κ. Οικονόμου" στο Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Ο φιλάργγυρος του Μολιέρου*, Ερμής, Αθήνα 1970, σελ.8.

²⁹³ Στο ίδιο, σελ.10.

²⁹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009, σελ.375.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ.376.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σελ.376-377.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σελ.377.

τιμές αντιστράτηγου²⁹⁸.

Παπαδημήτρης Οικονόμου: Θεός του Ιωάννη Οικονόμου. Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τη ζωή του. Γνωρίζουμε ότι ήταν ένα άτομο ενταγμένο στην εκκλησιαστική ιεραρχία, με σημαντικά αξιώματα, όπως του οικονόμου της Λάρισας, ενώ άνηκε και στην τάξη των «ιερολογιμοτάτων»²⁹⁹. Σίγουρα επρόκειτο για έναν μορφωμένο κληρικό, ο οποίος λόγω των αξιωμάτων του ήταν ένα από τα πιο διαπρεπή μέλη της Λαρισινής κοινωνίας.

Παναγιώτης Σοφιανόπουλος: Γεννήθηκε στο Σοποτό Καλαβρύτων το 1786 και σπούδασε στην Ευρώπη ιατρική³⁰⁰. Τον θυμόμαστε από την αναδρομή στον Κώδικα, ως οπαδό του Κοραή και έντονα αντιτιθέμενο στο γλωσσικό εγχείρημα του Βηλαρά και του Καλαρά. Ο Σοφιανόπουλος, από τα χρόνια των σπουδών του στην Ευρώπη, εμπνέεται από τα γαλλικά δημοκρατικά ιδεώδη, ενώ φέρεται να είναι από τους πρώτους οπαδούς του γαλλικού ουτοπικού σοσιαλισμού (Saint Simon και Fourier) στον ελλαδικό χώρο³⁰¹. Οι ριζοσπαστικές του ιδέες θα τον οδηγήσουν σε αντιπολιτευτική δράση, στην ανεξάρτητη πλέον Ελλάδα. Το 1836 θα ξεκινήσει την κυκλοφορία της εφημερίδας *Πρόοδος*, ασκώντας σφοδρή κοινωνική κριτική στο καθεστώς των Βαυαρών, κάτι που θα οδηγήσει σε διώξεις εναντίον του και στη φυλάκισή του³⁰². Θα παραμείνει σταθερά αντιπολιτευόμενος προς τον Όθωνα και θα πάρει μέρος στο κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ενώ από το 1844 σταματά η κυκλοφορία της εφημερίδας του³⁰³. Πέθανε το 1856³⁰⁴.

Αθανάσιος Γεωργίου: Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν πληροφορίες για το πρόσωπο αυτό. Το μόνο που εντοπίζουμε, από την οργισμένη αντίδρασή του στο βηλαρικό σύστημα, είναι ότι ήταν γαμπρός του Παπαδημήτρη Οικονόμου και ότι εντοπίζεται στη Ραψάνη.

Νικόλαος Λογοθέτου: Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν στοιχεία για τον λόγιο από την πόλη της Έδεσσας.

Ιωάννης Γενοβέλης: Προεστός της Πρέβεζας μέχρι και την έναρξη της ελληνικής

²⁹⁸ Κωστής Σκαλιόρας, "Ο εξηνταβελώνης στην ζωή και το έργο του Κ. Οικονόμου" στο Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Ο φιλάργυρος του Μολιέρου*, σελ.16.

²⁹⁹ Μ. Μ. Παπαιωάννου "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. με'-μοστ'.

³⁰⁰ Γιάννη Κορδάτου, *Μορφές του νέου ελληνισμού*, Μπάυρον, Αθήνα, σελ.15.

³⁰¹ Στο ίδιο, σελ.15.

³⁰² Στο ίδιο, σελ.16-22.

³⁰³ Στο ίδιο, σελ.24.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σελ.11.

επανάστασης, στη συνέχεια θα πάρει μέρος στην επανάσταση, όπου και θα αναδειχθεί σε υποστράτηγο και γερουσιαστή³⁰⁵. Θα πεθάνει το 1841 στη Βόνιτσα³⁰⁶.

Αναστάσιος Καραπάνος: Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν στοιχεία για το πρόσωπο αυτό. Με βάση τα λεγόμενα του Παπαιωάννου, φέρεται να είναι κάποιος πρόκριτος των Ιωαννίνων³⁰⁷.

Ιωάννης Μελάς: Πρόκριτος των Ιωαννίνων, ο οποίος μετά την καταστροφή του Αλή Πασά διέφυγε στην Κέρκυρα και στη συνέχεια μετέβη στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου ανέλαβε πολιτικά αξιώματα, ενώ διατέλεσε και διοικητής Πατρών³⁰⁸. Πέθανε στην Πάτρα το 1831³⁰⁹.

Θεοχάρης Ρέντης: Πρόκριτος της Κορίνθου, ο πρώτος κορίνθιος πρόκριτος που έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρίας και αυτός που μύησε τον Καλαρά στην οργάνωση³¹⁰. Πήρε μέρος στην επανάσταση του 1821 και εξελέγη γερουσιαστής Καλτεζών³¹¹.

Ανδρέας Λόντος: Πασίγνωστος πρόκριτος της Βοστίτσας (Αίγιο). Έλαβε μέρος σε πλήθος μαχών, ως αξιωματικός των επαναστατημένων Ελλήνων, ενώ εξελέγη και γερουσιαστής Πελοποννήσου³¹².

Ανδρέας Καλαμογδάρτης: Πρόκριτος της Πάτρας. Έλαβε μέρος στην επανάσταση και εξελέγη γερουσιαστής Πελοποννήσου, πληρεξούσιος και βουλευτής³¹³.

³⁰⁵ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία Μέρος Γ΄*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984, σελ.296.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σελ.296.

³⁰⁷ Μ. Μ. Παπαιωάννου "Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος η ζωή και το έργο του" στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, σελ. ρλγ'.

³⁰⁸ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία Μέρος Γ΄*, σελ.301.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.301.

³¹⁰ Άγγελος Παπακώστας, *Γεώργιος Καλαράς το πνευματικό και πατριωτικό του έργο*, σελ.14.

³¹¹ Φώτιου Χρυσανθόπουλου, *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλάρου, Αθήναις 1888, σελ.56.

³¹² Στο ίδιο, σελ.16-17.

³¹³ Στο ίδιο, σελ.7.

Η ΟΠΤΙΚΗ ΜΟΣΧΟΝΑ

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα αναλύσουμε την οπτική του Εμμανουήλ Μοσχονά πάνω στη γενικότερη γλωσσική διαπάλη και ειδικότερα στην «δημοτικιστική» αντίθεση στην κοραϊκή μέση οδό. Στόχος μας, να αποτυπώσουμε ξεκάθαρα την άποψη του Μοσχονά. Ως προς τους όρους, θα τους αποτυπώσουμε ακριβώς με τον τρόπο που τους αναφέρει ο συγγραφέας, δίχως καμία αλλαγή.

Ο Μοσχονάς ξεκινά την αναδρομή του στο γλωσσικό, με μια ανάλυση της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας και σημειώνει τον σχηματισμό της αστικής τάξης (αστοί-γαιοκτήμονες, μεγάλοι και μικροί έμποροι, ναυτικοί, βιοτέχνες, διανοούμενοι, πάροικοι), ως αποτέλεσμα της μεταβολής των παραγωγικών σχέσεων στον μεταγενέστερο ελληνικό χώρο. Σημειώνει ότι η νέα αυτή τάξη, απέτυχε ως προς την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων όχι λόγω σύγκρουσης με την κυρίαρχη τάξη αλλά λόγω παραγόντων που αφορούσαν την διεθνή και την οθωμανική πραγματικότητα. Στην αποτυχία αυτή, σε συνδυασμό με μια οικονομική κρίση την περίοδο πριν την έναρξη της ελληνικής επανάστασης, εντοπίζει της αιτίες των ιδεολογικών διαφοροποιήσεων εντός της αστικής τάξης, καθώς μερίδες αυτής (μεγαλέμποροι, πλοιοκτήτες) θα ενταχθούν στις κυρίαρχες ελίτ, ενώ ο κύριος όγκος της θα χτυπηθεί οικονομικά³¹⁴.

Ως προς την άρχουσα τάξη(Φαναριώτες, Εκκλησία, γαιοκτήμονες, αρματολοί), η οποία βασίζεται σε δομές φεουδαρχικού τύπου, παρότι εμφανίζει μια πιο συνεκτική δομή δεν αποφεύγει τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Η διαφωτιστική περίοδος των Φαναριωτών (η τοπική έκφραση της Φωτισμένης Απολυταρχίας) συνοδεύεται για ένα διάστημα από την ανοχή της Εκκλησίας. Η γαλλική επανάσταση και η συνακόλουθη αναταραχή θα οδηγήσει αρχικά την Εκκλησία και έπειτα τους Φαναριώτες σε μια φάση συντηρητικοποίησης. Διαφοροποιήσεις προκύπτουν και από την ένταξη στην κυρίαρχη ελίτ αστικών ομάδων (εφοπλιστές, μεγαλέμποροι), οι οποίες διευρύνουν το φάσμα των οικονομικών συμφερόντων. Με αυτόν τον τρόπο, μερίδες της άρχουσας τάξης στρέφονται για υποστήριξη προς τη Ρωσία, ενώ άλλες στρέφονται προς την Αγγλία.³¹⁵

Ως προς τις αγροτικές μάζες, που αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού και σε μεγάλο βαθμό παρέμειναν προσκολλημένες στον παραδοσιακό τρόπο ζωής, συντελούνται μεταβολές στην κοινωνική τους συνείδηση, λόγω της επαφής τους με την αστική τάξη, μια διαδικασία που θα επιταχυνθεί τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης, που σε μεγάλο βαθμό θα οδηγήσει σε συμπίευσή της με τα μικροαστικά στρώματα, τα οποία επίσης ασφυκτούν

³¹⁴ Εμμανουήλ Μοσχονάς, “Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση” στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. ζ-ια’.

³¹⁵ Στο ίδιο, σελ. ια’-ιγ’.

από την οικονομική κρίση και τις συνθήκες της Οθωμανικής κυριαρχίας³¹⁶. Αποτέλεσμα αυτής της «συνάντησης» είναι η έκφραση αιτημάτων για εθνική απελευθέρωση αλλά και η ανοιχτή αμφισβήτηση της παραδοσιακής ελίτ από μερίδα διανοουμένων που κινούνται μέσα σε αυτό το χώρο (Ελληνική Νομαρχία, Ρωσαγγλογάλλος, κλπ.).

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο συγγραφέας σχετικά με τον παροικιακό ελληνισμό, που αποτελεί μια σημαντικότερη πτυχή της ελληνικής αστικής τάξης. Ορίζει δύο άξονες, τον Δυτικό(Παρίσι) και τον Ανατολικό(Παραδουνάβιες Ηγεμονίες) παροικιακό ελληνισμό και σημειώνει μια διαφαινόμενη ιδεολογική διαφοροποίηση. Ο Δυτικός άξονας διακατέχεται από τον φιλελευθερισμό της γαλλικής επανάστασης, ενώ ο ανατολικός συνεχίζει την παράδοση του φαναριώτικου προοδευτισμού, γεννώντας σε κάποιες περιπτώσεις μια πιο ριζοσπαστική και λαϊκίστική ιδεολογία (Ρήγας), η οποία πηγάζει κυρίως από τα λιγότερο αφομοιωμένα μικροαστικά στρώματα³¹⁷. Ο Μοσχονάς υποστηρίζει ότι η διαφοροποίηση αυτών των δύο αξόνων του Διαφωτισμού θα εκφραστεί και στο γλωσσικό ζήτημα.

Κλείνοντας την αναδρομή του στις ιδεολογικές δομές της προεπαναστατικής Ελλάδας, ο Μοσχονάς σημειώνει ότι παρόλη τη ζωτικότητα των διαφόρων μερίδων της αστικής τάξης, η κυρίαρχη τάξη και κυρίως η Εκκλησία, διατηρεί την πολιτική και πνευματική της εξουσία. Η αστική ιδεολογία των δυτικών παροικιών αντιμετωπίζεται εχθρικά από την άρχουσα τάξη και δεν διαθέτει αγωγούς προσπέλασης προς τους ελληνικούς πληθυσμούς, ενώ η ιδεολογία των μικροαστικών και μη αστικοποιημένων μαζών του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, παραμένει περιθωριακή, καθώς οι διανοούμενοι που την εκφράζουν, δεν αποτελούν οργανικό κομμάτι αυτών των μαζών, ενώ η σύμπτωση ορισμένων αιτημάτων της με την άρχουσα τάξη δημιουργεί σύγχυση και αποπροσανατολισμό³¹⁸.

Για τον Μοσχονά, το γλωσσικό ζήτημα, που είναι άμεσα συνυφασμένο με την παιδεία, διαμορφώνεται από το υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο και τις συνακόλουθες ιδεολογίες, ενώ οι απόψεις που εμφανίζονται, έχουν έντονο το στοιχείο του κατακερματισμού. Έχοντας σχηματοποιήσει την προεπαναστατική κοινωνική δομή, θα τη χρησιμοποιήσει για να εντοπίσει τις αιτίες της γλωσσικής διαμάχης. Σημειώνει ότι η άρχουσα τάξη εμφανίζει μεγάλες διαφοροποιήσεις, καθώς, ενώ αρχικά είχε στηρίξει ανακαινιστικές γλωσσικές απόπειρες, στη συνέχεια περιχαράκωνεται και οι απόψεις της αποκτούν κάποια θεωρητική υπόσταση με τη μελέτη του Παναγιώτη Κοδρικά *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, με την οποία δίνεται βαρύτητα στο βυζαντινό παρελθόν και στην εκκλησιαστική παράδοση. Παρά την αναδίπλωση των Φαναριωτών στο πλευρό της Εκκλησίας ορισμένα στοιχεία προοδευτικότητας συνεχίζουν να υφίστανται στους

³¹⁶ Εμμανουήλ Μοσχονάς, “Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση” στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. ιγ’-ιε’.

³¹⁷ Στο ίδιο, σελ. ιε’-ιζ’.

³¹⁸ Στο ίδιο, σελ. ιη’-κα’.

κόλπους τους, ενώ στην περίπτωση της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας εμφανίζονται σημάδια ιδεολογικού κατακερματισμού γύρω από το γλωσσικό³¹⁹.

Στην περίπτωση των μη αστικοποιημένων στρωμάτων, αυτά παραμένουν εκτός διαπάλης, λόγω παντελούς έλλειψης παιδείας, όμως, αυτή ακριβώς η έλλειψη, οδηγεί έναν αριθμό διανοουμένων αστικής προελεύσεως που κινείται στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο να υποστηρίξει τη χρήση της δημόδους γλώσσας και να προτείνει ριζοσπαστικές λύσεις ως προς το γλωσσικό, ερχόμενοι σε αντίθεση, τόσο με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, όσο και με την, επίσης αστικής προέλευσης, μέση οδό³²⁰.

Η νεοσύστατη αστική τάξη θα υιοθετήσει την οξύτερη μορφή γλωσσικής έκφρασης, στην προσπάθεια οριοθέτησης της ιδιαιτερότητάς της. Η ροπή προς την αρχαία Ελλάδα θα οδηγήσει σε έναν ενδιάμεσο τύπο, καθώς η υιοθέτηση της δημόδους γλώσσας απορρίπτεται ως κατωτέρα των πολιτισμικών προσδοκιών, ενώ η επίσημη αρχαϊκή γλώσσα του Πατριαρχείου απορρίπτεται λόγω της συνάφειάς της με την αντίπαλη κοινωνική ομάδα. Η αστική μέση λύση θα καταπολεμηθεί τόσο από την καθεστηκυία τάξη, όσο και από τους οπαδούς της δημόδους, ενώ κύριος εκφραστής της θα αναδειχθεί ο κατεξοχήν ιδεολόγος της δυτικής παροικιακής αστικής τάξης, ο Αδαμάντιος Κοραής³²¹.

Το γλωσσικό σύστημα που προτείνει ο Κοραής είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία εναρμονίζεται με τα νέα αστικά ιδεώδη και απορρίπτει την παραδοσιακή παιδεία. Σημαντικότερο γνώρισμα αυτής της παιδείας είναι η προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, εξ ου και γιατί θα πρέπει το γλωσσικό σύστημα να προετοιμάζει τους μαθητές για την προσέγγισή της. Έτσι θα επιχειρηθεί να δημιουργηθεί ένα σημείο «συνάντησης» ανάμεσα στην αρχαία και στη νεότερη γλώσσα, διαμέσου της μέσης οδού. Η ανάσταση της αρχαίας γλώσσας κρίνεται αδύνατη, επομένως η ομιλούμενη από τον λαό πρέπει να είναι η βάση. Όμως, κατά τον Κοραή, η ομιλούμενη έχει υποστεί φθορά και πρέπει να καθαριστεί από τις ξένες λέξεις και τους ιδιωματισμούς με τη χρήση αρχαίων λέξεων ή και νεολογισμών. Παρόλα αυτά, η γλωσσική πρόταση του Κοραή παραμένει υποθετική αλλά και ασαφής σε μεγάλο βαθμό, δίχως μια σταθερή δομή πάνω στην οποία θα μπορούσε να οικοδομηθεί³²².

Για τον Μοσχονά η ιδεολογική βάση της γλωσσικής θεωρίας του Κοραή συνδέεται άμεσα με την αντίληψη για τον ρόλο της φιλελεύθερης αστικής τάξης, η οποία εξισορροπεί ανάμεσα στην ολιγαρχία και την οχλοκρατία. Αντίστοιχα η γλώσσα των φιλελεύθερων αστών διαφοροποιείται, τόσο από τα «μακαρονικά» της κυρίαρχης τάξης, όσο και από τη δημόδη γλώσσα του όχλου. Όμως, ο Κοραής δεν έχει αυταπάτες, ως προς το ποιος

³¹⁹ Εμμανουήλ Μοσχονάς, “Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση” στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. κα’-κστ’.

³²⁰ Στο ίδιο, σελ. κστ’-κζ’.

³²¹ Στο ίδιο, σελ. κζ’-κθ’.

³²² Στο ίδιο, σελ. κθ’-λε’.

είναι ο κύριος αντίπαλός του και ο γλωσσικός «μακαρονισμός» της αριστοκρατίας θα εισέλθει στο στόχαστρο της κριτικής του. Τι και εάν η γλωσσική εκδοχή του Κοραϊκά, δεν διαφέρει τόσο από την αντίστοιχη του Κοραή, σημασία έχει το τι πιστεύει η κάθε παράταξη ότι αντιπροσωπεύει, παρά το ίδιο το αποτέλεσμα. Ο Κοραής γνωρίζοντας ότι το γλωσσικό ζήτημα, στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που οραματίζεται, θα καθοριστεί από τις λαϊκές μάζες, θα καταλήξει στο ότι σε περίπτωση που η μέση λύση του για οποιοδήποτε λόγο αποτύχει, τότε θα πρέπει να προκριθεί η δημώδης γλώσσα, ξεπερνώντας με αυτό τον τρόπο τις προηγούμενες αντιλήψεις του και καταδεικνύοντας τις καθαρά δημοκρατικές του απόψεις³²³.

Επιστρέφοντας στο στρατόπεδο της δημοτικιστικής αντίθεσης στον Κοραή, ο Μοσχονάς τον κατατάσσει σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα τοποθετεί τον ύστερο φαναριώτικο δημοτικισμό, που κινείται στον χώρο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Η δημοτικιστική απόπειρα του Καταρτζή και των Φιλιππίδη-Κωνσταντά έχει ουσιαστικά σβήσει, μάλλον ως αποτέλεσμα της συντηρητικοποίησης των Φαναριώτικων κύκλων και του τέλους της Φωτισμένης Απολυταρχίας. Οι Χριστόπουλος, Νερουλός και Μαυροκορδάτος θα εμείνουν στη δημοτικιστική γλωσσική απόπειρα, δίχως όμως να προκρίνουν και φιλελεύθερες πολιτικές ιδέες. Αντίθετα συμβιβασμένοι σε μεγάλο βαθμό με την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων θα στραφούν εναντίων της μέσης οδού, εναρμονιζόμενοι με τους συντηρητικούς αντιπάλους του Κοραή. Στην περίπτωση Χριστόπουλου, οι απόψεις του δεν στρέφονται τόσο έντονα εναντίων του Κοραή, όμως, στην περίπτωση Νερουλού (και μαζί του Μαυροκορδάτου) έχουμε μία ευθεία επίθεση στο πρόσωπο του Κοραή μέσω της σάτιρας. Η μορφή αυτή δημοτικιστικής αντίθεσης στη μέση οδό, εκτός από επιλεκτική ως προς την κριτική της (καθώς διακωμωδεί μόνο τη γλώσσα του Κοραή και όχι τη γλώσσα των Φαναριωτών και του Πατριαρχείου), είναι απόλυτα ταυτισμένη με την ιδεολογία των Φαναριώτικων κύκλων, που βρίσκονται σε ιδεολογική αντιπαράθεση με τον Κοραή. Έτσι σταδιακά ο ύστερος φαναριώτικος δημοτικισμός θα σβήσει και οι τελευταίοι φορείς του είτε συντηρητικοποιούνται είτε περνάνε στην αφάνεια³²⁴.

Η δεύτερη ομάδα της δημοτικιστικής αντίθεσης εντοπίζεται στον χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας. Πρόκειται για μια ομάδα διανοουμένων αστικής προελεύσεως, οι οποίοι λόγω της παραμονής τους στον κυρίως ελλαδικό χώρο γίνονται κοινωνοί των προβλημάτων αυτού. Η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με την Οθωμανική εξουσία, δημιουργούν πόλωση στα μη αστικοποιημένα και στα μικροαστικά στρώματα. Οι διανοούμενοι αυτοί, ξεπερνώντας την ταξική τους θέση, προσπαθούν να βρουν τρόπους άμεσης ίασης των προβλημάτων, που ταλανίζουν αυτές τις μάζες. Η προβληματική αυτής της ομάδας διαφαίνεται κυρίως μέσα από τις

³²³ Εμμανουήλ Μοσχονάς, "Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση" στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. λζ'-μγ'.

³²⁴ Στο ίδιο, σελ. μδ'-νστ'.

επιστολές αυτού του κλειστού κύκλου. Βασικό κίνητρό τους, όπως και στην περίπτωση Κοραή, είναι η παιδεία και η ανάγκη κάλυψης των μορφωτικών αναγκών του ελληνικού πληθυσμού. Ως προς το ιστορικό παρελθόν και τη σχέση του έθνους με αυτό, οι απόψεις της ομάδας δεν είναι απόλυτα ομοιογενείς. Εκεί όπου εκφράζεται η ομοιογένεια της, είναι στην επιτακτική ανάγκη για επέκταση της παιδείας και της μόρφωσης, απ' όπου προκύπτουν οι απλουστεύσεις στην ορθογραφία, η αντίληψη για υιοθέτηση των ντόπιων ιδιωματισμών στη γραφή και η πεποίθηση ότι η γλώσσα δεν χρειάζεται αλλαγή, αλλά αντίθετα θα ωριμάσει με τον καιρό, μέσα από τη μετάφραση πλήθους βιβλίων σε αυτή³²⁵.

Σημαντική μορφή στην ομάδα αυτή, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, πρωτοπόρος και νεωτεριστής εκπαιδευτικός, σπουδαγμένος στη Βιέννη και στη Ρωσία, σύμβουλος του Αλή Πασά και από τις σημαντικότερες μορφές των Ιωαννίνων. Συνοδοιπόρος του ο ποιητής και γιατρός Ιωάννης Βηλαράς, ο οποίος και θα συγγράψει το μοναδικό τυπωμένο ντοκουμέντο αυτής της ομάδας, τη *Ρωμέικη Γλώσσα*, ενώ και η περίπτωση του Γεώργιου Καλαρά ομοιάζει με τον Βηλαρά, καθώς και οι δύο, εκτός από τη φιλοδοξία για τη δημιουργία ενός γλωσσικού συστήματος βασισμένου στη δημώδη, έχουν σπουδάσει Ιατρική στην Ιταλία και πιθανότατα έχουν δειχτεί επιρροές από την Ιταλική γραμματική. Ο κύκλος συμπληρώνεται από τους Ιωάννη Οικονόμου και Χριστόδουλο Κονομάτη, που αποτελούν, κατά τον Μοσχονά, περιπτώσεις διανοουμένων μικροαστικής προέλευσης, που ασφυκτιούν από τις υπάρχουσες συνθήκες³²⁶.

Ο Μοσχονάς θα προβεί σε κάποιες αναφορές στις σχέσεις μεταξύ του κύκλου του Κοραή και του κύκλου των οπαδών της δημώδους, όπου και θα σημειώσει ότι παρά τις αντιθέσεις και κάποιες αντιπαλότητες, στην ουσία δεν υπήρξε κάποια μεγάλη σύγκρουση, ενώ εντοπίζει μια αδιερεύνητη πτυχή στην ανάμιξη γνωστών προκρίτων στο γλωσσικό και μάλιστα φιλικά προσκείμενων προς την καθομιλούμενη³²⁷.

Στο επίμετρο, ο Μοσχονάς αφού συνδέσει ξεκάθαρα την όλη γλωσσική διαπάλη με τις κοινωνικές τάξεις, σημειώνει ότι αποδείχτηκε μια χαμένη υπόθεση, καθώς η ήττα των λαϊκών μαζών στους εμφυλίους του 1821 οδήγησε στην ήττα την ελλαδική διάνοηση, ενώ η συμμαχία της παροικιακής αστικής τάξης με την άρχουσα τάξη, θα υπερκεράσει τον πολιτικό φιλελευθερισμό του Κοραή³²⁸. Αξιοσημείωτη και η σημείωση του, ότι η καθαρεύουσα θα επιστρατεύσει στη συνέχεια την κοραϊκή μέση οδό³²⁹.

Παρατηρούμε ότι όλη η επιχειρηματολογία του Μοσχονά, οικοδομείται πάνω στην ταξική ανάλυση της προεπαναστατικής κοινωνίας και στην ανάλυση της ιδεολογικής

³²⁵ Εμμανουήλ Μοσχονάς, "Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση" στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. ξστ'-ξζ'.

³²⁶ Στο ίδιο, σελ. ξθ'-οε'.

³²⁷ Στο ίδιο, σελ. οστ'-πα'.

³²⁸ Στο ίδιο, σελ. πβ'.

³²⁹ Στο ίδιο, σελ. πβ'.

έκφρασης της κάθε κοινωνικής ομάδας. Έτσι στην περίπτωση της Φαναριώτικης δημοτικιστικής αντίθεσης, η σύνδεση της με τη συντηρητική ελίτ της αφαιρεί αξία, ως προς το πολιτικό και ιδεολογικό της περιεχόμενο. Ως προς την περίπτωση του ελλαδικού δημοτικισμού, είναι αποτέλεσμα αστικής κίνησης, όπως και η περίπτωση Κοραή, με τη διαφορά ότι λόγω της δραστηριοποίησης στον κυρίως ελληνικό χώρο, διαφαίνεται μια πιο έντονη εκπροσώπηση των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων, συγκρινόμενη με την περίπτωση Κοραή. Ο Μοσχονάς εμμέσως πλην σαφώς ταυτίζει, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, τον ελλαδικό δημοτικισμό με περιπτώσεις διανοουμένων που εκπροσωπώντας τα αγροτικά και μικροαστικά στρώματα θα ασκήσουν κοινωνική κριτική, τόσο ως προς την Οθωμανική εξουσία, όσο και ως προς τους φορείς παραδοσιακής εξουσίας (Φαναριώτες, εκκλησία, γαιοκτήμονες), περιπτώσεις κοινωνικής κριτικής όπως αυτές της *Ελληνικής Νομαρχίας* και του *Ρωσαγγλογάλλου*. Παρότι τα αιτήματα για πνευματική ανόρθωση του γένους παραμένουν κοινά στην περίπτωση Κοραή και ελλαδικού δημοτικισμού, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στην περίπτωση του ελλαδικού δημοτικισμού το ίδιο αίτημα φαίνεται να έχει έναν, αν όχι πιο δημοκρατικό, τότε πιο λαϊκό χαρακτήρα.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΟΠΤΙΚΗΣ ΜΟΣΧΟΝΑ

Θα προχωρήσουμε σε μία κριτική της οπτικής Μοσχονά, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τη ροή του κειμένου του. Η πρώτη σημείωση αφορά την κατηγοριοποίηση όλων των οπαδών της καθομιλούμενης, ως δημοτικιστών. Λογική συνέχεια αυτού είναι η κατηγορία προς τον Κοραή ότι δημιούργησε την καθαρεύουσα. Η έννοια δημοτική και καθαρεύουσα δεν υφίστανται εκείνη την περίοδο, ούτε βεβαίως και το ιδεολογικό επίδοκο της γλωσσικής διαπάλης μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας μπορεί να εκφραστεί στις συνθήκες της προεπαναστατικής Ελλάδας. Όπως σημειώνεται στο επίμετρο, ο Μοσχονάς, ταυτίζει τη γλώσσα του Κοραή με την καθαρεύουσα, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι την επιστράτευσε. Με αυτόν τον τρόπο, στην ουσία αναπαράγει το σχήμα των Ψυχαριστών, όπου παρουσιάζεται ο Κοραής ως δημιουργός της καθαρεύουσας. Πιο συγκεκριμένα, οι Ψυχαριστές αγνοώντας όλη την αντιπαλότητα των οπαδών της καθαρεύουσας, όπως ο Παναγιώτης Σούτσος και ο Κωνσταντίνος Κόντος, προς τη γλώσσα του Κοραή, τον παρουσίασαν ως εμπνευστή της³³⁰. Οι άκαμπτες και δογματικές τους αντιλήψεις, που απέρριπταν οτιδήποτε δεν προερχόταν από τη λαϊκή γλώσσα, μορφολογία και τυπολογία και που απέρριπταν κάθε μορφή συμβιβασμού, προσάρμοσαν τον Κοραή με τρόπο τέτοιο, που περισσότερο ανταποκρινόταν στην τακτική και στις απόψεις του Ψυχάρη, παρά στην ιστορική τοποθέτηση του έργου του Κοραή³³¹.

Ως προς την παρουσίαση της ταξικής δομής της προεπαναστατικής κοινωνίας, δεν υπάρχει κάποια ουσιώδης διαφωνία. Το πρώτο ζήτημα που προκύπτει, είναι η ταύτιση κειμένων όπως *Η ελληνική Νομαρχία* και ο *Ρωσαγγλογάλλος*, τόσο με μια μερίδα διανοουμένων οι οποίοι εκπροσωπούν τα αγροτικά και μικροαστικά συμφέροντα, όσο και με το «ελλαδικό δημοτικισμό». Η ταύτιση αυτή προβληματίζει, από τη στιγμή που δεν είναι γνωστοί οι συγγραφείς των παραπάνω κειμένων. Υπάρχουν υπόνοιες ότι ο Ψαλίδας ή ο Καλαράς θα μπορούσαν να είναι συγγραφείς της *Ελληνικής Νομαρχίας*, όμως δεν αρκούν για να δικαιολογήσουν την ταύτιση. Εκτός τούτου, η σύνδεση των παραπάνω κειμένων με διανοουμένους που υποθετικά εκπροσωπούν αγροτικά και μικροαστικά στρώματα, φαίνεται αρκετά μετέωρη και προσαρμοσμένη περισσότερο σε μεταγενέστερες συνθήκες.

Η ταύτιση γενικότερα των μικροαστικών στρωμάτων με την περίπτωση του Ρήγα και με τη Φιλική Εταιρία και γενικότερα με οποιαδήποτε ριζοσπαστική τάση, φαίνεται να βάζει τις βάσεις για ένα νέο σχήμα, με ταξική προέλευση αυτήν τη φορά, ενώ άξιο απορίας

³³⁰ Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20^ο αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σελ.35-36.

³³¹ Στο ίδιο, σελ.43-44.

είναι το τι σημαίνει να είσαι μικροαστός στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και κατά πόσο γίνεται να διαχωρίζεις τα τότε αστικά στρώματα, με όρους μάλλον σύγχρονους. Ερωτήματα προκύπτουν και από την τάση του Μοσχονά να παρουσιάζει τα λεγόμενα μικροαστικά στρώματα, πάντοτε προσδεμένα με τα μη αστικοποιημένα στρώματα, δηλαδή τους αγρότες.

Είναι φανερό ότι ο Μοσχονάς προσπαθεί να παρουσιάσει τους οπαδούς της δημώδους, ως διανοούμενους που εκπροσωπούν τις λαϊκές μάζες (δηλαδή μικροαστούς και αγρότες). Για να δικαιολογήσει αυτήν του την τοποθέτηση, επειδή δεν υπάρχει κάποια ξεκάθαρη πολιτική δήλωση των οπαδών της δημώδους που να δικαιολογεί την κατάταξη τους, ο Μοσχονάς θα χρησιμοποιήσει τη γλωσσική τους άποψη ως παράδειγμα, υποστηρίζοντας ότι η υιοθέτηση μίας απλής γραπτής γλώσσας, εκφράζει την προσπάθεια για μόρφωση των κατώτερων στρωμάτων. Η λογική αυτή βέβαια οδηγεί στο ότι ο Κοραής δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τη μόρφωση του λαού, άποψη μάλλον στρεβλή και άδικη. Η προσφορά του Κοραή στην παιδεία εκείνης της περιόδου είναι τεράστια και δεν χρειάζεται να πούμε περισσότερα για αυτό το αναγνωρισμένο γεγονός. Ακόμη και ο αρχαιστής Νεόφυτος Δούκας, ήταν απόλυτα αφοσιωμένος στην υπόθεση της παιδείας, επομένως η γλώσσα δεν μπορεί να προκαθορίζει ως προς τις εκπαιδευτικές πεποιθήσεις.

Κατά τον Μοσχονά, οι διεκδικήσεις της παροικιακής αστικής τάξης, που έχουν διαμορφωθεί στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, εκφράζονται από τον Κοραή. Επομένως και η Κοραϊκή μέση οδός εκφράζει ταξικά συμφέροντα και για την ακρίβεια εκφράζει την τάση των αστών να σταθούν ανάμεσα στην παλιά άρχουσα τάξη και τον απλό λαό. Επομένως, ο Μοσχονάς συνδέει για άλλη μια φορά το ζήτημα της γλώσσας με κάποια κοινωνική τάξη, όπως ακριβώς έκανε και με τους οπαδούς της δημώδους.

Εκτός της εικόνας του Κοραή που στέκεται στο κέντρο, ενδιαφέρον έχει και ο τρόπος που παρουσιάζεται η γαλλοφιλία του³³². Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι οι οπαδοί της δημώδους παρουσιάζονται ως ενταγμένοι στον ελληνικό χώρο και τα προβλήματα του, ενώ ο Κοραής ως εγκατεστημένος στη Γαλλία και υποστηρικτής της. Τέτοιου τύπου παραπομπές μάλλον οδηγούν σε ακραίες λαϊκίστικες απόψεις, συναφείς κατά κάποιον τρόπο, με τις αντίστοιχες του πρώιμου Βαλέτα. Η Γαλλία άλλωστε ως πρότυπο, μετά την επανάσταση του 1789, εμφανίζεται ως κοινό μοτίβο, σε όλους τους προοδευτικούς διανοούμενους του ελληνικού χώρου. Και ο Ρήγας ήταν γαλλόφιλος και ο Ψαλίδας, ο άλλοτε ρωσόφιλος, θεωρείται γαλλόφιλος³³³, ενώ ο Βηλαράς, το 1797, έχει κατηγορηθεί

³³² Εμμανουήλ Μοσχονάς, "Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση" στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. λε'-λστ'.

³³³ Λέανδρος Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο διδάσκαλος του Γένους*, σελ. 37-38.

για κατασκοπεία υπέρ των Γάλλων εν καιρό πολέμου και μόνο η γρήγορη προέλαση και νίκη των γαλλικών στρατευμάτων τον έσωσε από τη δίκη και τη συνακόλουθη ποινή που θα μπορούσε να του επιβληθεί³³⁴. Παρ' όλα αυτά, μόνο η γαλλοφιλία του Κοραή σχολιάζεται και μάλιστα με τρόπο αρκετά ειρωνικό. Βεβαίως, ο Μοσχονάς δεν παρουσιάζει τον Κοραή με τον ακραίο τρόπο του Γιάννη Ζέβγου³³⁵, καθώς προβαίνει στην παρουσίαση της φιλελεύθερης δημοκρατικής οπτικής του. Όμως, ο τρόπος που τον παρουσιάζει, μάλλον ομοιάζει με τις εκτιμήσεις του Πέτρου Ρούσου³³⁶, δίνοντας την εικόνα του μετριοπαθή μεσοβέζου αστού, αν και στο τέλος ο ίδιος ο Μοσχονάς αναγκάζεται να μετριάσει τις εκτιμήσεις του, φέρνοντας παραδείγματα από τις δηλώσεις του Κοραή υπέρ της καθομιλουμένης αλλά και τεκμήρια των δημοκρατικών του απόψεων.

Επιστρέφοντας στους λεγόμενους «δημοτικιστές», παρουσιάζονται ξανά ως γνώστες των προβλημάτων του ελλαδικού χώρου και κυρίως των μη αστικοποιημένων πληθυσμών και των μικροαστικών στρωμάτων. Σε αυτό το σημείο προκύπτει για άλλη μια φορά το ερώτημα, στο που βασίζεται η εκτίμηση ότι ο κύκλος του Βηλαρά εκπροσωπεί αυτά τα στρώματα. Μπαίνουμε στον πειρασμό να σημειώσουμε την άποψη του Βαλέτα για τον Βηλαρά, όπου αφού εκθειάσει τις γλωσσικές του απόψεις, τον κατηγορεί για τις σχέσεις του με το περιβάλλον του Αλή Πασά και για το ποίημά του *Η άλωση του Σουλίου*, με το οποίο εξυμνεί τον Αλή Πασά³³⁷. Επίσης είναι γνωστό ότι και ο Ψαλίδας είναι συνεργάτης του Πασά των Ιωαννίνων. Βεβαίως δεν κατηγορούμε, ούτε κριτικάρουμε, τους δύο διανοούμενους με αυτόν τον τρόπο, απλά δείχνουμε τον επιλεκτικό τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει ο Μοσχονάς διάφορε πτυχές των πρωταγωνιστών της γλωσσικής διαμάχης. Εκτός και εάν ο Μοσχονάς θεωρεί τον Αλή Πασά πιο προοδευτικό από τη Γαλλία, κάτι το οποίο αποκλείουμε, τότε μάλλον κάνει επιλεκτική κρίση των δεδομένων, με στόχο να προκύψει το σχήμα «αστοί των δυτικών παροικιών/μικροαστοί-αγρότες του ελλαδικού χώρου».

Ο Μοσχονάς χρησιμοποιεί και αποσπάσματα του Κώδικα, για να καταδείξει τα οικονομικά προβλήματα των πρωταγωνιστών του κύκλου της δημόδους. Βεβαίως και υπάρχουν, όμως, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει, ο Ψαλίδας, ο Βηλαράς και ο Καλαράς, ανήκουν στα ευκατάστατα στρώματα. Ο χαρακτηρισμός του Οικονόμου ως μικροαστού, μάλλον χωλαίνει, εάν σκεφτούμε ότι και ο θείος του και αυτός κατέχουν σημαντικά αξιώματα στην τουρκοκρατούμενη Λάρισα, ενώ στην περίπτωση του εμπόρου

³³⁴ Γεώργιος Βαβαρέτος, *Ιωάννης Βηλαράς*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρίας Αθηνών, Αθήναις 1969, σελ.8-10.

³³⁵ Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20^ο αιώνα*, σελ.75-77.

³³⁶ Στο ίδιο, σελ.84.

³³⁷ Εμμανουήλ Κριαράς, *“Βηλαράς γλωσσικά και γραμματολογικά” Νέα Εστία 1115* (Χριστούγεννα 1973), σελ.38.

Κονομάτη, είναι απλώς μια υπόθεση, καθώς κάποια οικονομικά προβλήματα σε μια συγκεκριμένη στιγμή, δεν αρκούν για τον χαρακτηρισμό του ως μικροαστού. Σε αυτό το σημείο, αναρωτιόμαστε για άλλη μια φορά, τί σημαίνει μικροαστός στην προεπαναστατική Ελλάδα.

Ως προς τις σχέσεις του κύκλου του Κοραή με του οπαδούς της δημώδους, στην ουσία ο Μοσχονάς αποδέχεται, ότι δεν ήταν η κύρια διαπάλη της περιόδου το γλωσσικό, ενώ ο ίδιος εντοπίζει και μια διαφοροποίηση στη στάση των οπαδών της δημώδους απέναντι στον Κοραή³³⁸. Το συγκεκριμένο χωρίο που αναφέρεται, μαζί και άλλα που εντοπίσαμε στον Κώδικα, θα μπορούσαν να καταδείξουν περισσότερο κάποιες κοινές πεποιθήσεις του Κοραή με τον κύκλο των οπαδών της δημώδους, όμως, αντί αυτού, επιλέχτηκε μία διχοτομική λογική, η οποία προέρχεται από αντιλήψεις πάνω στο μεταγενέστερο γλωσσικό ζήτημα.

Ενδιαφέρον έχει η αναφορά στον Σοφιανόπουλο από τον Μοσχονά, που θεωρεί ότι ανέλαβε σε μεγάλο βαθμό την υπεράσπιση του κοραϊσμού. Στο σημείο αυτό, ο Μοσχονάς δεν αναφέρει, απλά υπαινίσσεται με αόριστο τρόπο, τη μεταγενέστερη πορεία του Σοφιανόπουλου, καθώς και ότι υπήρξε από τους πρώτους εισηγητές του ουτοπικού σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Προφανώς και μια ξεκάθαρη αναφορά, μάλλον θα δημιουργούσε τριγμούς, στο σχήμα που δημιούργησε για τον Κοραή.

Το τελευταίο πρόβλημα είναι βεβαίως οι πρόκριτοι της Ηπείρου και της Πελοποννήσου, οι οποίοι φαίνεται να συμπαθούν τις γλωσσικές απόψεις του Βηλαρά ή ακόμη και να τις ενστερνίζονται. Όταν ο κύκλος του Βηλαρά έχει παρουσιαστεί, ως εκπρόσωπος των αγροτών και των μικροαστών, τότε οι φιλικές σχέσεις με τους πρόκριτους αποτελούν ένα μείζον πρόβλημα. Ο Μοσχονάς δεν μπορεί να λύσει αυτό το ζήτημα και απλώς επιλέγει να προβάλλει μια άποψη, ότι ίσως αυτοί οι πρόκριτοι έχουν επαφή με τα λαϊκά στρώματα και μοιράζονται τις ανησυχίες τους. Λογική κατάληξη αυτού του σχήματος είναι ότι κάποιοι πρόκριτοι αντιλαμβάνονταν καλύτερα τα προβλήματα των ελληνικών πληθυσμών από τον Αδαμάντιο Κοραή, θέση που ούτε και οι πιο ακραίοι δεν θα μπορούσαν να υιοθετήσουν.

Κλείνοντας, παρ' όλα τα προβλήματα και τις λογικές ασυνέχειες, ο Μοσχονάς θα εμείνει στο σχήμα του και θα επιμένει στην άποψη, ότι η γλωσσική διαπάλη μπορεί να εξηγηθεί με απλούς συσχετισμούς σε κοινωνικές τάξεις, πράγμα το οποίο καταρρίπτεται από τα ίδια τα τεκμήρια.

³³⁸ Εμμανουήλ Μοσχονάς, "Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση" στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, σελ. οστ'.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Χωρίς αμφιβολία καταλήγουμε στο ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να μπορούν να τεκμηριώσουν την αντίληψη, ότι η διαπάλη για τη γλώσσα κατά τη διάρκεια του νεοελληνικού διαφωτισμού, μπορεί να εξηγηθεί με απλούς συσχετισμούς σε κοινωνικές τάξεις. Ακόμα και η εξήγηση του φαινομένου, με διχοτομικά ιδεολογικά σχήματα, εμφανίζει προφανείς αδυναμίες, καθώς μόνο στην περίπτωση της διαπάλης Κοραή-Κοδρικά, διαγράφονται ξεκάθαρα τέτοιες απόψεις. Το πρόβλημα, όμως, σε αυτήν την περίπτωση, είναι ότι η γλώσσα και των δύο δεν εμφανίζει ουσιώδεις διαφορές, οπότε μάλλον οι γλωσσικές επιλογές του κάθε στοχαστή δεν μπορούν να λειτουργούν ως κριτήριο για τη γενικότερη αξιολόγηση του έργου του και της προσφοράς του, ούτε και να χρησιμοποιούνται ως αποδεικτικό στοιχείο για την ένταξη του σε συγκεκριμένα ιδεολογικά σχήματα.

Με βάση τη μελέτη του Κώδικα Οικονόμου, θα διαφωνήσουμε τόσο με τον τρόπο που παρουσιάζονται από τον Μοσχονά οι οπαδοί της καθομιλουμένης, όσο και με τον τρόπο που παρουσιάζεται ο Κοραής, ως διαμετρικά αντίθετος. Θεωρούμε ότι παρόλες τις διαφωνίες πάνω στο ζήτημα της γλώσσας και ίσως κάποια ψυχρότητα σε κάποιες περιπτώσεις, ο κύκλος του Κοραή μάλλον εμφανίζει περισσότερα κοινά με τον κύκλο των οπαδών της δημώδους. Το κύριο επίδικο στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία είναι η επικράτηση των νέων ιδεών του Διαφωτισμού ή η παραμονή στα δεδομένα του παρελθόντος. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι με βάση τα ευρήματα του Κώδικα, διαγράφεται ξεκάθαρα η προσήλωση των οπαδών της καθομιλούμενης στις ιδέες του Διαφωτισμού, ενώ για τον Κοραή δεν θα μπορούσαμε να έχουμε αμφιβολίες.

Θεωρούμε ότι στην περίπτωση της κοραϊκής μέσης οδού και των οπαδών της καθομιλούμενης, μάλλον έχουμε μια «εσωκομματική» διαπάλη, μεταξύ των οπαδών των νέων ιδεών. Οι δύο κύκλοι δεν διαφωνούν για το τελικό αποτέλεσμα, αλλά αντίθετα μάλλον διαφωνούν για ένα πρακτικό ζήτημα, το οποίο αποτελεί μια πτυχή της, κατά τα άλλα κοινής πεποίθησης, δηλαδή την ανάγκη εμπέδωσης του Διαφωτισμού από την ελληνική κοινωνία και την οικοδόμηση της πάνω σε αυτές τις αρχές. Οι όλες διαφορές μάλλον θα μπορούσαν να εξηγηθούν, με τη διαφορετική οπτική, ως προς το πώς και με ποιους όρους, θα οικοδομηθεί η εθνική συνείδηση των νέων Ελλήνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Mackridge Peter, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, Πατάκη, Αθήνα 2014.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία Μέρος Γ΄*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984.
- Βαβαρέτος Γεώργιος, “Βιογραφικές και άλλες σημειώσεις” στο Ιωάννου Βηλαρά, *Άπαντα*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήναι 1935, σελ. ιγ΄-λβ΄.
- Βαβαρέτος Γεώργιος, *Ιωάννης Βηλαράς*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρίας Αθηνών, Αθήναις 1969.
- Βρανούσης Λέανδρος, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008.
- Βρανούσης Λέανδρος, “Κείμενα και χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα” *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ. 51-70.
- Γιακωβάκη Νάσια, “Καθομιλουμένη και τυπογραφεία: όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18^ο αιώνα” στο *Χρήσεις της γλώσσας*, Εταιρία σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 2005, σελ. 175-206.
- Γιακωβάκη Νάσια, “Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ Μια Λογική για την γλώσσα” στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Κότινος, Αθήνα 2004, σελ. 415-448.
- Δελβερούδη Ρέα, “Από την μιξοβάρβαρον στην καθαρεύουσα: Η διαμόρφωση ενός όρου” στο *Θέρμη και φως Licht und Warme*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 353-362.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009.
- Ηλιού Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20^ο αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Ηλιού Φίλιππος “Νεοελληνικός Διαφωτισμός η νεωτερική πρόκληση” στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 2*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-26.
- Καραντζόλα Ελένη, “Από τον Ουμανισμό στον Διαφωτισμό Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και της γραμματικής της” στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 928-934.

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, “Η Φιλική Εταιρία και η πολιτική γεωγραφία του Διαφωτισμού” στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σελ. 25-35.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009.
- Κορδάτου Γιάννη, *Μορφές του νέου ελληνισμού*, Μπάυρον, Αθήνα.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, “Το έργο και οι συγγραφείς του” στο Δανιήλ Φιλιππίδης-Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, Ερμής, Αθήνα 1970.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, “Προεπαναστατικός τύπος η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784-1821” στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 2*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 101-124.
- Κριαράς Εμμανουήλ, “Βηλαράς γλωσσικά και γραμματολογικά” *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ. 2-48.
- Μιχαηλάρης Παναγιώτης “Μ’ είπε προς τούτοις και μερικάς ειδήσεις των εν Πίζα ευρισκόμενων φίλων” στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σελ. 99-107.
- Μοσχονάς Εμμανουήλ, “Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση” στο Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.α., *Η Δημοκρατική αντίθεση στην Κοραϊκή μέση οδό*, Οδυσσέας, Αθήνα 1981, σελ. ζ’-πζ’.
- Οικονόμου Ιωάννου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, Εκδότης Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Αθήνα 1964.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, “Η Φιλική Εταιρία οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης” στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τόμος 3*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-32.
- Παπαθανασίου Μαρία, “Στη Βιέννη του ύστερου 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα: Μυστικές συναντήσεις, ανατρεπτικές ιδέες, υπονομευτικές κινήσεις” στο *Οι πόλεις των Φιλικών*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σελ. 77-98.
- Παπαιωάννου Μ. Μ., “Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος Η ζωή και το έργο του” στο Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων*, Εκδότης Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Αθήνα 1964, σελ. λθ’-ρμβ’.
- Παπακώστας Άγγελος, *Γεώργιος Καλαράς το πνευματικό και πατριωτικό του έργο*, Αθήνα 1966.
- Πετρίδης Πλάτων, “Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823)”, *Νέα Εστία* 1115 (Χριστούγεννα 1973), σελ. 49-50.
- Σκαλιόρας Κωστής, “Ο εξηνταβελώνης στην ζωή και το έργο του Κ. Οικονόμου” στο Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Ο φιλάργυρος του Μολιέρου*, Ερμής, Αθήνα 1970, σελ. 7-22.

- Χριστίδης Α. Φ. "Εισαγωγή" στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 915-917.
- Χρυσανθόπουλου Φώτιου, *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλάριου, Αθήναις 1888.